

*Pest - Buda
a 18. század
költészetében*

FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR
TANULMÁNYOK, ÚJ SOROZAT 7. (XXX) SZÁM.
A BUDAPEST GYŰJTEMÉNY KIADVÁNYA

A BORÍTÓLAP

SÁRDY KÁROLY

TERVE

A BORÍTÓLAP BIRCKENSTEIN:

ERZHERZOGLICHE HANDGRIFFE 1686. C. KÖNYVÉBŐL JUSTUS VAN DER NYPOORT
METSZETEI FELHASZNÁLÁSÁVAL KÉSZÜLT.

NYILAS MÁRTA

PEST-BUDA
A 18. SZÁZAD
KÖLTÉSZETÉBEN

FŐVÁROSI SZABÓ ERVIN KÖNYVTÁR
BUDAPEST 1961

IRODALOMTÖRTÉNETI LEKTOR:
SZAUDER JÓZSEF

ELLENŐRZŐ SZERKESZTŐ:
TISZAY ANDOR

Megjelent 1000 példányban
Felelős kiadó a Szabó Ervin Könyvtár igazgatója

61.1804. Állami Nyomda, Budapest

BEVEZETŐ

Óbuda, Pest és Buda helyét földrajzi fekvése: a sok dunai sziget, az előnyös átkelőhelyek, termékeny síkságok, erősségnek megfelelő hegyek, a vízbőség és a források — a legrégebb időtől fogva alkalmassá tették letelepedésre, városalapításra. A magyar honalapítás óta számos történeti följegyzés tanúskodik arról, hogy jelentősebb helység volt, noha IV. Béla tette csak Budát — ha nem is állandó jellegű — királyi székhellyé. E városoknak a történelem során ugyan többnyire külön tanácsa volt — de „Pest-Budát” az 1873-i egyesítés előtt is mindig testvérvárosoknak, iker-városoknak érezte a magyar. A városok egységes jellege mellett szól az egyértelmű név is.¹

Hazánk történetében betöltött fontos szerepe miatt természetes, hogy már középkori irodalmi emlékeink között is sok foglalkozik, utal jelenlegi fővárosunkra. Úgy gondoljuk, hogy a fővárossal kapcsolatos irodalmi emlékek feltárásával gazdagíthatjuk Budapest történetének megismerését és a költői hagyományok közrebocsátásával újabb indítékait adjuk a város megszerettetésének.

A magyarság történetének egyik legnagyobb tragédiája a másfél évszázados török hódoltság volt. A fényes reneszánsz udvart magába foglaló Buda a török közigazgatásnak is központja volt, de az 1686-i visszavívás után a régi virágzó város helyén néptelen romhalmaz maradt. A török uralom ugyan megszűnt, ám kétséges volt, hogy a főváros helyén lesz-e egyáltalán emberi település.

A hagyományok erejének és a város kitűnő földrajzi fekvésének tulajdonítható, hogy viszonylag rövid idő alatt — a 18. század folyamán — mégis újra az ország kereskedelmi, tudományos, majd közigazgatási központja lett, s a 19. század elején már irodalmi központ volt.

A következőkben bemutatjuk, mit jelentett a város a 18. század költői számára: hogyan jelenik meg Pest-Buda a versekben, hogyan villan meg mintegy tükör-cserepekben a város életének, fejlődésének egy-egy mozzanata. A fővárosi vonatkozású versirodalom vizsgálata érdekes helytörténeti adalékokat hoz felszínre, különösen a város mindennapi életéről. Érdekes azért is, mert Buda, mint régi királyi székhely, a magyar dicsőség és a feudalizmus jelképe, a fejlődő Pest pedig a polgári haladásé. Költőink így a városról írva a kor legizgalmasabb politikai kérdéseiben (függetlenség, nemzeti lét) is állást foglaltak.

Az új főváros kialakulásának mozgalmas időszakából a 18. század közepéig csak gyér irodalmi anyag áll rendelkezésünkre — mivel a magyar irodalmi élet vontatottan indult meg. A kuruckori népköltészetén kívül csak a tanító rendek latin nyelvű költészetében találunk budapesti vonatkozásokat. A század utolsó negyedében a *nemzeti mozgalom megindulása az irodalmi életet is megélnéltette*. Ebben a korban költőink figyelme természetszerűleg nagy érdeklődéssel fordult Pest-Buda felé. A korszak nemesi-hazafias lírájában előkelő helyet kap Buda, Lajos és Mátyás fényes királyi udvarának emlegetése: szinte állandó motívuma ennek a múlt dicsőségét sirató költészetnek. Egyes költőink azonban észreveszik már a fejlődő, virágzó, kereskedő és iparúzó polgári város jelentőségét. — Nem mondhatjuk, hogy a városok történetének minden jelentős mozzanata egyforma hangsúllyal szerepel versirodalmunkban. Az egyetem átköltöztetésének feltűnően nagy a visszhangja. Összefügg azzal, hogy a felvilágosodott, nemes hazafiak erősen túlértékelték az egyetem világivá tételének és az ország központjába helyezésének jelentőségét. A kor racionalizmusának illúziói közé tartozott ugyanis a tudomány és az ész mindenhatóságába vetett hit. Kétségtelen az is, hogy a költők ebben az időben még nagyrészt mecénásoknak dolgoztak és Mária Terézia mindent elkövetett intézkedéseinek népszerűsítésére, — ebben követték nagyobb és kisebb tisztviselői is. II. József fővárosra vonatkozó intézkedései sokkal nagyobb jelentőségűek,

¹ Pest szláv nyelven, Ofen (Buda) németül kemencét jelent

visszhangjuk mégis kisebb; ezt kétségtelenül nagy mértékben befolyásolta az a körülmény, hogy a racionalista József mellőzte a nemzeti jelszavakat és ridegen szembefordult a függetlenségi illúziókkal.

Mégis úgy hisszük, hogy a meglevő s itt közölt anyag sokat tükröz a város mindennapi életéből, és bemutatja azt is, hogy a város mit jelentett a kor magyarjai számára, hogyan jelent az meg a köztudatban.

A budapesti vonatkozású versanyag bemutatásával egyrészt az a célunk, hogy hozzájáruljunk a város történetének megismeréséhez — hiszen történetírók által eddig elhanyagolt anyagot is közreadunk —, másrészt irodalomtörténetünk ismeretét akarjuk gyarapítani a nagyrészt feledésbe merült, sokszor színes, érdekes költői anyag közlésével.

A 18. századról és a nagyrészt idegenajkúak lakta Pest-Budáról lévén szó, nem csupán magyar nyelvű, hanem a hazai latin és német nyelvű versanyagot is bemutatjuk. Az egyéb nyelvű szövegeket e helyen mellőzhetőknek tartottuk, valamint kéziratok felkutatásával sem foglalkoztunk.

Miután a felsorolt anyag nagyrésze nehezen hozzáférhető, elkerülhetetlen volt a bő szöveg-idézés. Mivel nemcsak irodalmi, hanem helytörténeti szempontok is vezettek, a gyöngébb színvonalú művekkel is foglalkoztunk. Tárgyunk kifejtése céljából tehát előadásunk helyenként szövegközléssel és bibliográfiai részletezéssel keveredik.

A munkát megkönnyítették a Budapest irodalmi múltjával foglalkozó tanulmányok és antológiák; elsősorban Waldapfel József: *Ötven év Buda és Pest irodalmi életéből, 1780—1830.* (1933) című alapos, nagy áttekintést nyújtó műve. Használtuk még Pál István: *Budapest a magyar költészetben* (1932) c. vázlatát, Hanskarl Erzsébet: *Buda és Pest irodalmi életének kialakulása 1686—1780.* (1928) c. összefoglalását, Csahihen Károly: *Pest-Buda irodalmi élete 1780—1830.* (1931) adatközléseit, Zoltán József: *A 18. századi Pest-Buda ünnepei, szórakozásai, szokásai* c. kéziratát, valamint várostörténeti munkákat. Az antológiák közül kiemelendő Trencsényi-Waldapfel Imre: *Laus et luctus regiae Budae* (1943) latin anyaga, továbbá Rubinyi Mózes—Szoboszlai Ferenc: *Budapesti Antológia* (1947) gazdag áttekintése. Munkánkban jelentős segítséget nyújtott a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár „Budapest” gyűjteménye.

A versanyag gyűjtésénél a korabeli első kiadásokból indultunk ki, de amennyiben modern, könnyen hozzáférhető kiadás megjelent — azt idéztük.

A KURUC HÁBORÚK

Buda 1686-ban szabadult a töröktől. A háború azonban tovább folyt. 1699-ig nem szűnt meg a hadak járása és az időnként visszatérő pestis megakasztották az iker-város talpraállását. Az első lépés a felemelkedéshez az 1703-ban kiadott *diploma*, mely visszaadta Pestnek és Budának szabad királyi város rangját. Ugyanebben az évben kezdődött Rákóczi kuruc-szabadságharca. Ez megint évekre elvágtá a városokat az ország javarésztől. A környék állandó portyázás, csatározás színhelye volt, de a kurucságnak nem sikerült a két várost megnyernie. A polgárok — a német helyőrség árnyékában — idegenül, ellenségesen álltak a kurucokkal szemben. A kurucok nem kisebb ellenszenvvel viseltettek az idegen eredetű lakossággal szemben; ezt tükrözi az „Erdélyi hajdútánc” csúfondáros felkiáltása is: „Gyászolj Buda” t. i. amiért német kézen van.^{1a}

Pedig a kuruckori magyar költő 1706-ban még reménykedve sóhajtott fel „A magyar városokrul” szólva:

Pest és Buda közt a Duna már egyszer elégett
De az isten eloltani küldött segítséget,
Kért szegény magyaroknak ad jó reménységet,
Hogy még Buda lát valaha királyi fölséget.²

Ennek az időszaknak állít emléket *Dálnoki Veres Gerzson*, aki 1722-ben emlékezett vissza az 1708–1709. évek táborozására. Erdélyből a Felvidékre vonult huszárezrede, onnan küldték gabona- és takarmányszerzés céljából az Alföldre. Így nyargalásztak Pest körül:

Későn megindultunk, le Pest elejére.
Hadok elszéljednek, mi megyünk Dömsödre.
Előbb szállattunk volt hálai Gödöllőre,
Hideg tél az üdő, vigyázok fülömre.
(142. szakasz)
Egy faluhoz szállánk Pestnek ellenébe;
Mit lóháton vittünk, abból eszünk estve.
(174. szakasz)

Majd Pestről délre megszorították őket a Budáról küldött német katonák:

Ott megszaparnak, Budáról lejönnek,
Simontornya, Földvár felől felsietnek,
De kettőnél többet bennünk el nem ejthetnek,
Mink is lőttünk, hidd el, de ők is lőttenek.
(179. szakasz)

^{1a} Thaly: Adalékok a Thököly és Rákóczi kor irodalomtörténetéhez 1872. II. k. p. 95.

² Id. m. II. p. 133–141. — A Habsburg uralkodók idejében a kuruc költő nemzeti király udvarát kívánja Budán — állandóan ismétlődő motívum a későbbi költészetben.

Ha Pestre nem is jutottak be a kurucok, Csepelen mégis jártak, legalább is a Csepel-szigeti községekben:

Ráczkövü nevü hely Duna szigetében
Hat örög falukkal vadnok ott rendiben,
Általmentem oda, voltam mindenikben,
Labonc, kuruc selegvárdák voltak ebben³
(186. szakasz)

1711 után a nemesség behódolt a dinasztának, az egyre nehezebb életű parasztságban azonban kuruc hagyományok élnek, regényes elképzelésekkel táplált szabadságvágya az ún. késői kurucmozgalmakban robbant ki.⁴ Az 1735-i, Péro névéhez fűződő mozgalom gyászos végének emléke Budához fűződik. A levert felkelés százhatvankilenc foglyát, köztük vezetőiket, Budára irányították. Mátyás király hajdani fényes Buda várából csak a Csonkatorony maradt meg középkori rendeltetésében a 18. századig: borzalmas börtön volt. Ide zárták a Péro felkelés rabjait is, miképpen névtelen egyikük megénekelte a „*Rebellisek éneke*” című siralmában:

Veszedelmek után csakhamar rabságba
Estek, oláhoktól hordattak Váradra,
Tizenkét hét múlva Váradról Budára,
Hurcolták naponkint az examinára...

Ott számos időket rabságban töltöttek,
Százhatvankilencen vasokat viseltek,
Kit budai várban alá s fel kísértek,
A muskatirosok keményen őriztek.

A Csonka toronyban volt helyem több rabokkal
Mely körülvetett erős kőfalakkal,
Melyben minden napon ültem nagy bánattal,
Várván szabadulást erős óhajtással...⁵

Ebből az énekből egy hosszabb és egy rövidebb változatú, helyenként balladás előadású elbeszélő költemény készült: Péro veszedelme, — a per befejezése után 1736-ban. A bíróságról és a kínvallatásról, majd Péro haláláról szól:

A tizenkét hétnek eltelik sok napja,
A pápista urak felgyültek Budára,
Nevezettel mondván: törvényvizsgálásra,
Németbeli kamrák számtalan bírása...

Kiért pedig Pérót hirtelen megfogják,
Budai hóhérnak kezébe ajánlják.⁶

Mint Alszeghy Zsolt kimutatta, e költemény lemásolójától származik a végére toldott két szakasz, ezek nyilván a költemény utolsó legbővebb változatánál is újabb keletűek, mert utalnak arra, hogy a felkelés kisebb elitéltejei sáncmunkát végeztek Budán:

Aki ez éneket többé nem hallotta,
Mégis az éneklőt üresen bocsátja:
Kívánom istentől, jusson uraságra —
Vig Buda várában talyiga-tolásra.⁷

³ Thaly id. m. II. p. 332—372.

⁴ Hadrovics-Wellmann: Parasztmozgalmak a 18. században 1951. p. 13—51.

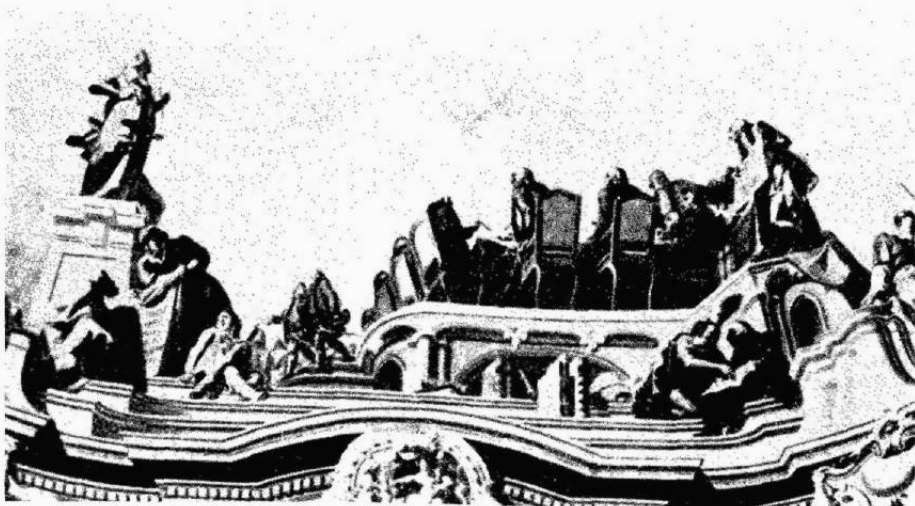
⁵ Kozocsa Sándor közl. az Irod. tört. Közl. 1929. p. 470—472.

⁶ Thaly id. m. II. p. 423—432.

⁷ Alszeghy Zsolt: Irt-e verset Tokódy Márton. Irod. tört. 1936. p. 140—142.

Metszet (Lanzmar F.) Mausoleum c. Nürnbergben 1664-ben megjelent műből

A hétszemélyes tábla ülése. Sigris F. mennyezetfestménye az egri líceumban

Szegedinác Péro és társai kivégzése. Egykorú újságlapon megjelent metszet

A szomorú esetről parádés iskolai játék készült lojális hangnemben. Az eseményeket jelképes alakok mondják el versben, bizonyára énekszóval: Magyarország, Justitia, Ártatlanság, Ausztriai Márs, a Tumultuariusok stb. Buda vára is szól Justitiához ilyképpen:

Én, mint nem kis hegyen helyeztetett lévén,
...Segítségül lettem rajtad, könyörögvén...⁸

A fölkelések elleni „segítség” gyászos munkája 1755-ben Budán fejeződött be, a hódmezővásárhelyi ún. utolsó kuruc felkelés idején. *Szőnyi Benjamin* (1817–1794) hosszú verses históriája így mondja:

Csakhamar a rosszak kézre kerülének...
Budára mindjártást foglyul vitetének,
Hol a híres bírák már széket ülének.⁹

★

Itt említjük meg a kuruckor emlékét őrző „Gróf Aspremont a kátyuban” című kéziratban fennmaradt szlovák verset, amely a magyar anekdotakincsből is ismert történetet dolgozza fel. A német gróf sárbaragadt kocsiájával nem törődnek, de mikor Aspremont Rákóczi-val való rokonságára hivatkozik, menten kihúzzák. A vers szerint a gróf a „pesti feneketlen sárba” ragadt és szlovák fuvarosok húzzák ki.

PEST-BUDA A LATIN EPIKÁBAN

Mihelyt 1711-ben megkötötték a békét s a békés fejlődés elindult, megindult az ország tudományos eltárása — és a tájék költői felfedezése is.

Mg Európa nyugatán elemi erővel fejlődött ki a kapitalizmus, a harmincéves háború utáni Németország számtalan apró államában a fejedelmek és a kormányok felülről vezették a gazdasági feléledést. Az országok természeti kincseinek, gazdasági lehetőségeinek, polgárai munkájának feltárására az egyetemeken új tudomány alakult ki: az *államismeret*. Hazánkfiak közül *Bél Mátyás* volt a legnagyobb, aki elhozta és művelte nálunk ezt a tudományt.¹⁰

Az ország, a honi öld felfedezése, érdekes áttétellel jelent meg költészetünkben, a neo-humanizmus formanyelvén. E barokk latin költészet szülőházája ugyancsak Németország. Míg a nyugati nagy népek már nemzeteket alkotnak és kitermelték klasszikus irodalmukat, az elmaradt német földön nincs még nemzet, nincs nemzeti irodalom, csak irodalmi igényekkel bíró közönség, amely számára a nemzetietlen latin nyelven keletkezik újfajta irodalom. Ez hatással van a szomszédos Lengyel- és Magyarországra is. Nálunk sincs még kialakult nemzet; az abszolutisztikus — és amellett idegen — uralkodóval szövetségben az ország ura a nemzetietlen feudális egyház és a nem kevésbé elnemzetietlenedett *nagybirtokos* főnemesség, mely ebben az időben még vitatlan vezére a birtokos nemességnek. A francia felvilágosodás polgári irodalma német kultúrán keresztül még nem szűrődött be Magyarországra. Az ország gazdasági helyzete még nem érlelte meg a nemzeti mozgalmat. Egyetlen tényező sem hatott még oly irányba, hogy nemzeti irodalmat teremjen. A közélet és az iskola latin nyelvén és az iskolás klasszikus hagyományok jegyében, megszületett itt is a barokkos-kozmopolita, neo-latin költészet.

⁸ Thaly: Id. m. p. 437.

⁹ Geréb L.: A hazai parasztlázadások versirodalmunkban 1949. Kézirat a Főv. Szabó E. Kvtár birtokában. p. 69–73.

^{9a} Csanda Sándor: A törökellenes és kuruc harcok magyar-szlovák kapcsolatai. 1961. p. 93.

¹⁰ V. ö. Priester E.: Kurze Geschichte Österreichs 1949. II. p. 15–30.

Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon 1952. p. 59–72. — Hóman-Szekfü: Magyar Tört. VI. köt. p. 147–149.

A magyar földet, a hazai tájat fölfedező elbeszélő költészet művelői nagyjából jezsuiták. (Szegeket piarista énekelte meg.) Az iskolai költészettan oktatás módszere tömegesen teremti a latin költeményeket. Iskolai dolgozatokban és ünnepélyeken való megnyilatkozások ezek a kor poétikai-tankönyvének előírása szerint. A formalisztikus gyakorlatnál többet csak néhány tehetség ad, — Budai vonatkozásban a 18. század első felében csak az Ovidiust utánzó metamorphosisok érdekesek.¹¹ Furcsa mitológiát hoznak létre: az ellatinosított Magyarországra elhozzák a görög-római isteneket, akiknek az itteni helyi istenségek és nimfák szolgálnak társaságot. A következő században azután e nyomokon halad a romantikus epika és a nemzeti szellemű költészet ősmagyar isteneket is költ történeteikhez. (Aranyosrákosi Székely, Vörösmarty, Debreczeni Márton)¹²

A 18. század elején Buda és Pest csak éledő kisvárosok, de a nemzeti közvélemény mégis a hajdani nagyságot képviselő fővárost látja bennük, ezért fordul a költők érdeklődése is feléjük. Így a tehetséges, úttörő költő *Schez Péter* (1691—1756) spanyol földön született, de alighanem német családból. Fiatalon került Magyarországra és élete javát Nagyszombaton töltötte, mint tanár. 1716-ban jelent meg a *Magyarországi átvándorlásokról* szóló — német nyelvre is lefordított — könyve¹³ és ebben két történet fűződik Budához. — Megírja benne a budai hévizek keletkezését, amely szerint Hunna nimfa, mikor egy sebzett szarvast üldöz, mely menekülőben a Dunába ugrik — megzavarja Ister születésnapjára lakomáját. A dühös Ister a lepihenő Hunna nimfát elárasztja vizével; a haldokló nimfát Jupiter Magyarország földjévé változtatja, ezzel a Dunát (Istert!) is megszabályozza, annak verejtékéből támadnak a budai hévizek, melyek a betegeket gyógyítják. (III. szakasz) A Budai vár szerint így jött létre: Buda és Attila megkeresik Hunna elveszett fejdíszét. Buda látja meg előbb, ezen összeszólalkoznak, majd Attila megöli Budát. Látja ezt Sicambra nimfa, ki szereti Budát. Bánatában halálra sírja magát mellette. A nimfából alakult Buda, Buda testéből a Várhegy. (XII. szakasz).

Schez költői hagyományát folytatja, mintegy kiegészíti *Adányi András* (1716—1795), ugyancsak nagyszombati tanár, aki a *Metamorphosis* mellé Ovidius nyomán egy *Fasti*-t alkotott.¹⁴ Ugyancsak szól benne Buda keletkezéséről: Nem Görögország, hanem Magyarország volt hajdan az istenek lakóhelye. Buda helyén Jupiter vára állott, Neptunus kormányzott a Dunán, s a tüzelő Phlegeton nyomát őrzik a hévizek. — Érdemes belőle néhány szép részletet idéznünk:

Nunc ubi Buda jugos subjectum despicit amnem,
Arx steterat vivo pumice structa, Jovis.
Neptunus sibi forte dato, regnabat in Istro,
Omnibus hinc leges juraque misit aquis.
Pluto vicini pallescit montis in antro:
Quas cernis thermas a Phlegetonte calent.

*

Scis, ubi stet Pestum, domibus sublimis decoris:
O, queat in priscum se revocare decus!
Haud procul hinc latu campus procurrit in aequor:
Dignus, quo capiat rex diadema, locus.
Nunc habet a cancri: Pestum tunc nomen habebat,
Urbs quoque Pestano nomina traxit agro.
Chloridis hic fuerat regnum: jam Flore vocatur
(Mutata est Latio littere graeca sono.)

Nupta fuit Zephyro: campus hunc pro dote maritus
Ne fierent thalamo dona minora, dedit
Contulit huc, quot habere potest natura colores
Floribus: ut caelum sidere fulsit humus.

¹¹ Lukács István: *Metamorphosisok a 18. század hazai irodalmában*. 1944.

¹² Szerb Antal: *Gondolatok a könyvtárban* 1946. p. 493—494.

¹³ *Metamorphosis Hungariae seu fabulosa regionis praesidiorum*. Nagyszombat 1716. Német ford.: *Ungarns Verwandlung*. ford. Zichy K. Wien. 1768. — Az itt hivatkozott részek magyar fordítását 1. a Függelékben

¹⁴ *Fastorum Hungariae pars I. et II.* Kassa 1742. Ford. a Függ.-ben

Saepe suas voluit numero, compendere Chloris,
 Dotes: quam numerus, copia major erat.
 His mixtus, meus ignis, eras, Hyacinthe, rubeant,
 Ista quibus nomen prata dedere, rosae.¹⁵

A jezsuita metamorphosis-hagyományok kései képviselőjeként mutatkozik *Szerdahelyi György Alajos* (1740–1808) is, akiről bővebben alább lesz szó. „A budai hévizekről” írt verse¹⁶ ugyancsak mitosszal magyarázza a hévizek létrejöttét: Buda najád lepihent a Gellért hegy lábánál, láttára Vulkán szerelemre gyúlt, ennek a szerelemnek tüzeit ontják most a gyógyforrások. A költő bő jegyzeteket csatolt verseihez, e helyen megjegyzi, hogy Budán öt helyen fakad forrás, erejükről már 1729-ben érkezett Stocker Lőrinc, továbbá, hogy a vizek hatóerejét 1781-ben könyvben hozta nyilvánosságra Oesterreicher József Manes.

Az előbbinél sikerületlenebb a „Turba juventutis gymnasticae transformatur in arbores”¹⁷. Az iskolaigazgató suta története: a mulatozó, istentiszteletet elkerülő tanulók átváltozása fákká.

Nemcsak a táj — a hazai történet iránt is felébredt az érdeklődés, a metamorphosisok mellett a másik gyakori formája az iskolai költészetnek, a *heroidák*, hősök és hősnők képzelt levelei. *Raab István* (1686–1757) *Hungarides epistolae et elegiae* (Nagyszombat 1714) c. könyvének budai vonatkozású heroidája Izabella királynő Szolimánhoz intézett levele, szónokias hangú disztichonokban alkuszik Buda megmaradásáért, miközben klasszikus hasonlatokkal zsúfolva beszél el, hogyan szállja meg csellel a várost a török.¹⁸

Itt említjük meg *Csernovics Ferenc* (1680–1736) hazánkfiát, kassai jezsuita tanárt, akinek verseskötete szintén a magyar történelem és ezzel együtt a magyar föld ábrázolását szolgálta. Kassán 1725-ben megjelent „*Epistolae heroum et heroidum*” c. könyve az iskolás poétikai és retorikai gyakorlatok szokásos alakjában készült. A IX. epistola *Gellért Püspök haláláról* szól. Képzelt írója Gellért legendabeli kísérője: Besterus episcopus gregi suo — Besztrik püspök, aki a kelenhegyi vérengzéskor megmenekült és megírja haza híveinek mi történt:

Non pridem (ut nosti) nostra discessimus urbe,
 Cui tures nitrea proluit amnis aqua.
 Pestinos aditurus agros comitante Gerardo,
 Carpo viam, pro alto numine, proque fide...
 Venimus in villam Pestina non procul urbe,
 Urbem belligeris quam alluit Ister aquis.¹⁹

A X. epistolát „*Matheus Escandeli Budensis Ungarus*” hittérítő írja 1009-ben s előadja jeruzsálemi utazása regés történetét:

Buda mihi, si nosse cupis, primordia vitae,
 Urbs invicta dedit, vivere Buda dedit...²⁰

¹⁵ Id. m. p. 8–10. — A költő Pest környékét virágosnak mondja. Ugyanezt írja két évszázaddal korábban *Taurinus* is a Stauromachiában. Ezek szerint Pest környéke a török idők előtt és után virágos volt — vagy költői hagyományt gyaníthatunk. Utalunk *Szerdahelyi* *Silva Parnassi* 1803. évi kiadásának 57. oldalán lévő sorokra: „Nost-rum erit Hungarici curare rosaria Paesti, — Et patrias late spargere odore plagas.” — Ehhez fűzött lapalji jegyzete: „Paestum licinai város igen kedvező ég alatt fekszik s rózsákkal bővelkedő. Ezért mondogatja Ovidius és Vergilius: Paestana rosaria”. A költő ezt a magyar Pestre alkalmazta a név és az eset hasonlósága miatt. Érdekes még a versben a Rákossal kapcsolatban a rákok emlegetése.

¹⁶ *Silvia Parnassi Pannonii*. Buda 1803. p. 37. Ford. A Függ.-ben — Trencsényi Waldapfel Imre versfordítása a Budapesti antológiában p. 59.

¹⁷ *Szerdahelyi: Silva Parnassi Pannonii*. Buda 1803. p. 71.

¹⁸ Ford. a Függ.-ben

¹⁹ A IX. levél címe: Besztrik püspök a nyájhoz (híveihez) — „Tudjátok, nem régen hagytuk el fővárosunkat, melynek tornyait csillogó vizével folyó öntözi. Gellértet (Fehérvárt) kísérve elérjük a pesti mezőket; járom utamat a nagy istenségért és a hitért... Nem messze a fővárostól Pest falujában jutottunk, mely várost a Duna táplálja hadakozó vizeivel.

²⁰ A X. levél hőse: Eszkandeli Máté budai magyar. „Ha tudni kívánod, Buda adta nekem életem kezdetét, életemet a győzetlen város adta...”

A magyar földet, a hazai tájat fölfedező elbeszélő költészet művelői nagyjából jezsuiták. (Szegedet piarista énekelte meg.) Az iskolai költészettan oktatás módszere tömegesen teremti a latin költeményeket. Iskolai dolgozatokban és ünnepélyeken való megnyilatkozások ezek a kor poétikai-tankönyvének előírása szerint. A formalisztikus gyakorlatnál többet csak néhány tehetség ad, — Budai vonatkozásban a 18. század első felében csak az Ovidiust utánzó metamorphosisok érdekesek.¹¹ Furcsa mitológiát hoznak létre: az ellatinosított Magyarországra elhozzák a görög-római isteneket, akiknek az itteni helyi istenségek és nimfák szolgálnak társaságot. A következő században azután e nyomokon halad a romantikus epika és a nemzeti szellemű költészet ősmagyar isteneket is költ történeteikhez. (Aranyosrákosi Székely, Vörösmarty, Debreczeni Márton)¹²

A 18. század elején Buda és Pest csak éledő kisvárosok, de a nemzeti közvélemény mégis a hajdani nagyságot képviselő fővárost látja bennük, ezért fordul a költők érdeklődése is feléjük. Így a tehetséges, úttörő költő *Schez Péter* (1691—1756) spanyol földön született, de alighanem német családból. Fiatalon került Magyarországra és élete javát Nagyszombaton töltötte, mint tanár. 1716-ban jelent meg a *Magyarországi átváltozásokról* szóló — német nyelvre is lefordított — könyve¹³ és ebben két történet fűződik Budához. — Megírja benne a budai hévizek keletkezését, amely szerint Hunna nimfa, mikor egy sebzett szarvast üldöz, mely menekülében a Dunába ugrik — megzavarja Ister születésnap lakomáját. A dühös Ister a lepihenő Hunna nimfát elárasztja vizével; a haldokló nimfát Jupiter Magyarország földjévé változtatja, ezzel a Dunát (Istert!) is megszállja, annak verejtékéből támadnak a budai hévizek, melyek a betegeket gyógyítják. (III. szakasz) A Budai vár szerint így jött létre: Buda és Attila megkeresik Hunna elveszett fejdíszét. Buda látja meg előbb, ezen összeszólalkoznak, majd Attila megöli Budát. Látja ezt Sicamra nimfa, ki szereti Budát. Bánatában halálra sírja magát mellette. A nimfából alakult Buda, Buda testéből a Várhegy. (XII. szakasz).

Schez költői hagyományát folytatja, mintegy kiegészíti *Adányi András* (1716—1795), ugyancsak nagyszombati tanár, aki a Metamorphosis mellé Ovidius nyomán egy *Fasti*-t alkotott.¹⁴ Ugyancsak szól benne Buda keletkezéséről: Nem Görögország, hanem Magyarország volt hajdan az istenek lakóhelye. Buda helyén Jupiter vára állott, Neptunus kormányzott a Dunán, s a tüzelő Phlegeton nyomát őrzik a hévizek. — Érdemes belőle néhány szép részletet idéznünk:

Nunc ubi Buda jugos subjectum despicit amnem,
Arx steterat vivo pumice structa, Jovis.
Neptunus sibi forte dato, regnabat in Istro,
Omnibus hinc leges juraque misit aquis.
Pluto vicini pallescit montis in antro:
Quas cernis thermas a Phlegetonte calent.

★

Scis, ubi stet Pestum, domibus sublime decoris:
O, queat in priscum se revocare decus!
Haud procul hinc latu campus procurrit in aequor:
Dignus, quo capiat rex diadema, locus.
Nunc habet a cancris: Pestum tunc nomen habebat,
Urbs quoque Pestano nomina traxit agro.
Chloridis hic fuerat regnum: jam Flore vocatur
(Mutata est Latio littere graeca sono.)

Nupta fuit Zephyro: campus hunc pro dote maritus
Ne fierent thalamo dona minora, dedit
Contulit huc, quot habere potest natura colores
Floribus: ut caelum sidere fulsit humus.

¹¹ Lukács István: Metamorphosisok a 18. század hazai irodalmában. 1944.

¹² Szerb Antal: Gondolatok a könyvtárban 1946. p. 493—494.

¹³ Metamorphosis Hungariae seu fabulosa regionis praesidiorum. Nagyszombat 1716. Német ford.: Ungarn Verwandlung. ford. Zichy K. Wien. 1768. — Az itt hivatkozott részletek magyar fordítását 1. a Függelékben

¹⁴ Fastorum Hungariae pars I. et II. Kassa 1742. Ford. a Függ.-ben

Saepe suas voluit numero, compendere Chloris,
 Dotes: quam numerus, copia major erat.
 His mixtus, meus ignis, eras, Hyacinthe, rubebant,
 Ista quibus nomen prata dedere, rosae.¹⁵

A jezsuita metamorphosis-hagyományok kései képviselőjeként mutatkozik *Szerdahelyi György Alajos* (1740–1808) is, akiről bővebben alább lesz szó. „A budai hévizekről” írt verse¹⁶ ugyancsak mitosszal magyarázza a hévizek létrejöttét: Buda najád lepihent a Gellért hegy lábánál, láttára Vulkán szerelemre gyúlt, ennek a szerelemnek tüzeit ontják most a gyógyforrások. A költő bő jegyzeteket csatolt verseihez, e helyen megjegyzi, hogy Budán öt helyen fakad forrás, erejükről már 1729-ben érkezett Stocker Lőrinc, továbbá, hogy a vizek hatóerejét 1781-ben könyvben hozta nyilvánosságra Oesterreicher József Manes.

Az előbbinél sikerületlenebb a „Turba juventutis gymnasticae transformatur in arbores”¹⁷. Az iskolaigazgató suta története: a mulatozó, istentiszteletet elkerülő tanulók átváltozása fákká.

Nemcsak a táj — a hazai történet iránt is felébredt az érdeklődés, a metamorphosisok mellett a másik gyakori formája az iskolai költészetnek, a *heroidák*, hősök és hősnők képzelt levelei. *Raab István* (1686–1757) Hungarides epistolae et elegiae (Nagyszombat 1714) c. könyvének budai vonatkozású heroidája Izabella királynő Szolimánhoz intézett levele, szónokias hangú disztichonokban alkuszik Buda megmaradásáért, miközben klasszikus hasonlatokkal zsúfolva beszél el, hogyan szállja meg csellel a várost a török.¹⁸

Itt említjük meg *Csernovics Ferenc* (1680–1736) hazánkfiát, kassai jezsuita tanárt, akinek verseskötete szintén a magyar történelem és ezzel együtt a magyar föld ábrázolását szolgálta. Kassán 1725-ben megjelent „Epistolae heroum et heroidum” c. könyve az iskolás poétikai és retorikai gyakorlatok szokásos alakjában készült. A IX. epistola *Gellért Püspök haláláról* szól. Képzelt írója Gellért legendabeli kísérője: Besterus episcopus gregi suo — Besztrik püspök, aki a kelenhegyi vérengzéskor megmenekült és megírja haza híveinek mi történt:

Non pridem (ut nosti) nostra discessimus urbe,
 Cui turres nitrea proluit amnis aqua.
 Pestinos aditurus agros comitante Gerardo,
 Carpo viam, pro alto numine, proque fide...
 Venimus in villam Pestina non procul urbe,
 Urbem belligeris quam alluit Ister aquis.¹⁹

A X. epistolát „Matheus Escandeli Budensis Ungarus” hittérítő írja 1009-ben s előadja jeruzsálemi utazása regés történetét:

Buda mihi, si nosse cupis, primordia vitae,
 Urbs invicta dedit, vivere Buda dedit...²⁰

¹⁵ Id. m. p. 8–10. — A költő Pest környékét virágosnak mondja. Ugyanezt írja két évszázaddal korábban *Taurinus* is a Stauromachiában. Ezek szerint Pest környéke a török idők előtt és után virágos volt — vagy költői hagyományt gyaníthatunk. Utalunk *Szerdahelyi Sivla* Parnassi 1803. évi kiadásának 57. oldalán lévő sorokra: „Nost-rum erit Hungarici curare rosaria Paesti, — Et patrias late spargere odore plagas.” — Ehhez fűzött lapalji jegyzete: „Paestum liciniae város igen kedvező ég alatt fekszik s rózsákkal bővelkedő. Ezért mondogatja Ovidius és Vergilius: Paestana rosaria”. A költő ezt a magyar Pestre alkalmazta a név és az eset hasonlósága miatt. Érdekes még a versben a Rákossal kapcsolatban a rákok emlegetése.

¹⁶ *Silvia Parnassi Pannonii*. Buda 1803. p. 37. Ford. A Függ.-ben — Trencsényi Waldapfel Imre versfordítása a Budapesti antológiában p. 59.

¹⁷ *Szerdahelyi: Silva Parnassi Pannonii*. Buda 1803. p. 71.

¹⁸ Ford. a Függ.-ben

¹⁹ A IX. levél címe: Besztrik püspök a nyájhoz (híveikhez) — „Tudjátok, nem régen hagytuk el fővárosunkat, melynek tornyait csillogó vizével folyó öntözi. Gellértet (Fehérvárt) kísérve elérjük a pesti mezőket; járom utamat a nagy istenségért és a hitért... Nem messze a fővárostól Pest falujában jutottunk, mely várost a Duna táplálja hadakozó vizeivel.

²⁰ A X. levél hőse: Eszkandeli Máté budai magyar. „Ha tudni kívánod, Buda adta nekem életem kezdetét, életemet a győzetlen város adta...”

VERSES MEGEMLÉKEZÉSEK A FŐVÁROSSÁ FEJLŐDŐ PEST-BUDÁRÓL

Vásárai révén Pest már a század elején kereskedelmi centrummá vált. Az iker-város központi fekvését s egyben nekilendült fejlődését vette figyelembe a törvényhozás és a kormányzat is, amikor a Hétszemélyes Táblát (Curiát) és a nagyszombati kerületi Táblát az 1730-as években áthelyezte Pestre. Ez volt az első lépés, hogy Pest-Buda újra fővárossá legyen. Az első országos jelegű főhivatalokkal magyar értelmiség jelent meg az iker-városban, ügyvédek, bírák, hivatalnokok, jogtanulók. Eddig csak a szerzetes tanárok között akadtak magyarok.

Az iker-város fejlődésének fellendülése ihlette az 1730-as években Revitzky János Ferenc kancelláriai referendariust az alábbi distichonokra:

Haec urbis forma est, situs hic, positusve, cui olim
Ad laudes sat erat dicere: Buda jugo.
Elogium breve: quo brevis fortasse notata es
Gloriae et instantis tristia fata, jugi!
Namque ut Corvinus, qui Budae ad sidera nomen
Sustulit, e terris transiit ad superos
Cumque furor saevi, per tempora tanta tyranni,
Movisset proprio sacra, profana loco,
Natales debet Leopoldo Buda secundos,
Qui dedit huic cives, juraque prisca jugo.
Et bene! Cum adversi compleverit omina fati,
Sub Carolo ad priscum cernitur ire decus.²¹

Megindul a szellemi élet. S ezt elősegíti az a körülmény, hogy az 1723-iki törvény előírja, hogy a bíróságoknak — a meglehetősen gyakori és hosszú törvénykezési szünetektől eltekintve — egész éven át, állandóan kell működniök s a bírák kötelesek az üléseken résztvenni. A nobile officium számba menő bírói tisztelet arisztokraták és gazdag birtokos nemesek viselték: ezek kénytelenek voltak állandó fővárosi házakról gondoskodni, illetve a környéken szereztek birtokot s ott kastélyt építve gazdálkodtak és a bírósági ülésekre bekocsiztak Pestre. Mikor később II. József a Helytartótanácsot is Budára helyezi, a tisztséget, hivatalt viselő főrangúak letelepedése fokozott iramban folytatódik.

Így kerültek Pestre udvarukkal az Orczyak és más arisztokraták, kik részben maguk is résztvesznek az irodalmi életben, főképpen azonban titkáraik és jurátusaik emelik a szellemi élet színvonalát — mint alább Martinovics társaságánál látni fogjuk. A Hétszemélyes Tábla bírása volt Rudnyánszky József, a tétényi barokk kastély építője. A fiatal Dugonics András „Téténynek ékessége” címmel verselt az épület és környéke szépségéről.²² A Gyöngyösi Istvántól zsákmányolt sorok szakaszok, részletek figyelmen kívül hagyása után megállapíthatjuk, hogy Dugonics felkészültsége nem volt alkalmas ilyen „modern” tárgyhöz. Az erdőt le tudta írni az antik irodalmakból átvett közhelyekkel, valami fogalmat a diszkréttről is ad, melynek különböző részein szobrok állottak — mint az a mai csekély maradványból is látható — de magának az épületnek leírásához nem volt képessége. Érdemlegesen ennyi az egész:

Elsőben is tehát a kastély a szememben
Főlházai miatt mert legfőbb ez ebben...
Napkeletre fordult szép, tágas utcája,
Jobbkézre hagyódik házi-kápolnája,
Itt is kezdődik el erős kőbástyája,
Hol lelakoltva rostélyos ajtaja.

²¹ Trencsényi Waldapfel Imre: *Laudes et luctus regiare Budae* 1943. p. 58. Ford. a függ.-ben.

²² Dugonics András: *Tétény ékessége*. Szeged 1940. Baróti D. bev.-el.

Kétfelé van osztva rendje azon háznak,
 A födele alatt soha meg nem áznak...
 Nézd meg a szobáknak rendelt sokaságát,
 Kárpitos falának szép állandóságát
 Mindenütt megvetett ágyak méltóságát,
 Deszkás padlásának nagy világosságát.
 Fonyott székeinek igen szép díszsége,
 Aranyos kályhának palotán szépsége
 Rostélyos ablakok kinyílt ékessége,
 A szunyoghálóknak ritka rendessége²³

Ezután gobelineket emleget, párnákat, faliszőnyegeket. A magyarban oly ritka cento — egy költő verseinek olyan összeállítása, hogy abból más helyen, más értelem jön létre — gyanússá teszik a részletleírás hitelességét. A munka öt része: A kastélyról, Az erdőről, A ház-kertről, A pincéről, és A templomról. Legérdekesebb talán a pincéről szóló rész, amelyben Dugonics nemcsak Gyöngyösi, de kicsit a metamorphosisok íróinak is folytatója magyar nyelven. Megjelennek a színen az antik istenek: Diana, Pán, Neptun stb., de a nemzeti praeromantika kellékei is. Az Adányinál látott helynév-etimologizálást folytatja Dugonics is. — Utal a régi krónikákra, amelyekből megtudható, hogy Tétény helyén valaha Potentiana volt, itt folyt le a humok és rómaiak nagy csatája. Aztán:

Potentianának nevét abbahagyták,
 Midőn Hét Kapitányt e helyen levágták,
 Ezek teteméről Tetemnek hivatták,
 E nevet azután Tétényre forgatták.

A tétényi pincék eredete összefügg a budafoki barlangok keletkezésével. A dúshatárú Tétényből hordták Óbudára mindig az eleséget. Attila öccse, Buda azután elrendelte, hogy Óbudát kössék össze Téténnyel. Az óriás Brontes vezetésével építette meg a hatalmas alagutat, melybe háború idején elrejtkezhetett a nép és a városba is könnyen szállíthatták azon át az eleséget. A török időkben aztán beomlott a folyosó — Dugonics leírja a mohácsi csatavesztést és Buda bukását is ahhoz kapcsolja.²⁴

Környéki kastélyban, Pécelen telepedtek meg a Rádayak is. Péceli kastélyában alapította Ráday Pál magyar könyvtárát, melyet fia Gedeon nagy mértékben tovább fejlesztett, öröme és segítségére az íróknak. *Ráday Gedeon* versei közt egy „Dienes” címűt találunk, mely Vergilius első eklogájának magyarosítása és „Mátyás korába” helyezése. Ebben az átköltésében gyökeresen magyar és időszerű, amikor Dienes pásztor így beszél társához:

Én, Kelemen, ezelőtt Buda várát a mi helyünkkel,
 Amelyben fiatalb juhaimat szoktuk eladni,
 Esztelen, egy becsben tettem s azt véltem, egyenlők...
 Most látom, Buda már oly fennyen emelte fejét fel,
 Mint mikor a nagy tölgy alacsonyb berkekbe kitetszik²⁵

Fekete György gróf, a septemvir: mint személynök szerezte 1749-ben főtí birtokát, ott épült kastélyában lakott nevezetes voltairianus fia, *János*, — ő írta később (az 1790-es években) „A főtí lakásomról kesergő ének”-ben:

Igy telt időm, magam lévén,
 Együgyű mulatásba,
 S bár a város közel lévén,
 Ritka Pestre járásban.

²³ Id. m. p. 20, p. 36.

²⁴ V. ö. Cserey Éva-Fülep Ferenc: Nagytétény műemlékei. 1957.

²⁵ Ráday Gedeon ö. m. 1892. Olcsó Kvtár. p. 100.

„Néhai méltóságos generális báró Orczy Lőrinc úrnak adassék Elysiumban” c. verses levelében pedig megemlíti:

Számos bölcsek laktak Mátyás udvarába
S tudomány tündöklött akkor a hazába...²⁶

Mátyás, meg a régi dicsőség emlegetése a 16–17. századi törökülte Budáról szóló hazai költészetünkbe vonult be, mint állandóan visszatérő motívum, — itt látjuk először megújulni 18. századi versirodalmunkban a Budával kapcsolatos elégiák, ódák előfutáraképpen. — Hamarosan egy másik állandósuló, nevezetes motívummal találkozunk: Róma és Buda szerepének, méltóságánál azonosításával. Miképpen Róma nemcsak egy várost, hanem egész birodalmat jelentett a főváros képviselte a politikai egységet — úgy Buda jelenti az antik klasszikusokon iskolázott költőink számára Magyarországot. Buda emlegetésekor szívesen vették át a régi Rómára vonatkozó fordulatokat. Buda tehát többet jelent mint egy város, akár nagyváros, — az országgal azonosuló fővárost jelentette. Mily nagynak és jelentősnek látta Budát már a 18. század derekának magyarja, mutatja Révai Miklósnak 1768-ban írott elégiája: Sannazaro (1458–1530) olasz költőnek a mulandóságot sirató versét imitálja s amint az búsan jövendőli: egykoron még Róma is elmúlik! Révai ezt Pest-Budára alkalmazza:

Nec tu semper eris laudatae regia Budae,
Surgentis patriae nunc decus omne meae.
Atque ubi Pestane vario stant ordine tures,
Doctus et artificum, templa superba, labor:
Olim ibi tellurem incultus prescinderet arator...²⁷

A hétéves háború befejezése után, „Mária Terézia országglásának vége felé... szépen kezdett előmenni nemzeti literatúránk” — írta 1808-ban Pápay Sámuel „A magyar literatura esmérete” című nevezetes irodalomtörténeti kísérletében (403–405. o.). Az irodalomnak e fejlődése szorosan összefüggött az ország és közepén Pest-Buda mind nagybírájú fejlődésével.

1764-ben lett Orczy Lőrinc (1718–1789) Abaúj megye főispánja és más tisztségek viselője, ettől fogva állandóan járt Pestre, Budára, annyira, hogy már azt is emlegeti, ha „Pestet odahagyta büszke polgárjával”, esmérte is „a csárdákat Budáig”²⁸ Orczy legrégebb verseinek keltét nem ismerjük, az 1750-es évektől maradtak ránk versei, amelyek alá évszámot írt. A 60-as években már országosan becsült, ismert költő, akinek a fiatalabbak megküldik verseiket és javallását várják. Kassai, tarnaörsi, majd pesti háza írók találkozóhelyévé válik. 1761-ben még alighanem Bécs felől nézi Magyarországot, de mindenképpen feltűnő, hogy a városok felsorolásában annyira hátravetti Pest-Budát az egyéb városok közt:

Sőt ma is e romlott erkölcsű világban
Tudom, Szombathelyen, Sopronban, Pozsonyban,
Kassán, Debrecenben, Egerben, Budában
Besztercén, Nagy-Győrben, Pesten, Komáromban,
Nem egy-kettő-három, négy is találkozik
Erkölcös jó asszony, ki rossztól irtózik.²⁹
(Egy megmátkásodott ifjúnak)

A 70-es években egyre többet tartózkodik a leendő fővárosban, s mind többet lát életéből. Ő ír először a farsangi álarcosbálról, amelynek elevenen kidolgozott képét jó évtizeddel később majd Gvadányi József fogja megörökíteni. A pesti álarcosbál adta a mintát és a tónust az egész országnak, ezért írta meg később Csokonai Vitéz Mihály a „Dorottya” elején:

Az örvendő Farsang kiindult Budáról...

²⁶ Az Akadémia kéziratárban. Magy. irod. 73. I. II. jelzet.

²⁷ Tsanadinum in suis rudibus olim Morisena dicta. Imitatio elegiae Sannazariane ad ruinas Cumarum. Révai: Latina 1792. Ford.: Te sem leszel mindig magasztalt királyi város, Buda, ékessége most felemelkedő hazámnak. És ahol Pesten változatos renddel állanak a tornyok, a büszke templomok, a művészetek tudós munkája: egykoron itt szántóföldet hasít a tudatlan földműves... Kisfaludy Károly: Rákosi szántó a török alatt c. versében hasonló helyzetet énekel meg.

²⁸ Két nagyságos elmének költ. születményei 1789. p. 155.

²⁹ Költeményes holmi 1789. p. 172–196.

Orczy a verses levél laza szerkezetű műfajában írt róla Barcsay Ábrahámnak a „Bacchus tükrös templomából”:

Sip, dob és trombita zeng magas karokban,
Lárvás nép tolyongva hintókon, szánokban,
Jön, gázolja egymást szoros pitvarokban,
Végre felhat s oszlik szeglet kucikokban...

A szép nem hódító, könnyű öltözetben
Alá- s fel-sullogván beggyes kényességben,
Természet kincseit mutatván rendében,
Ütközetet támaszt ifiak szívében.

Most jobbra, most balra hányja tekintetét,
Várja szerencsének boldogabb esetét...³⁰

A költő nem nézi jó szemmel a lármás vigalmat; elegendő közéletnek tartja a Barát-utcában (a mai Belvárosban, az Egyetem-utcában) a Tábla és a Curia körül zajló jogászi forgalmat:

Themis volt valaha király e városban,
Láttad a trónusát a Barát-utcában.
Nem volt ennek ilyen lármás áldozatja,
Szent csendességgel ment véghez szolgálatja.³⁰

Levelező költőtársa, Barcsay is ír a pesti farsangról: országos híre fut a németellenes jogászok és a városbeli német kéményseprők véres és nem kevésbé boros verekedésének:

Hallám, hív társ, pesti Bacchusnak csinjait,
Ki megrészegítvén város lakosait,
Borral elegy vérrel okádta falait
S utcán kinoztatta Verböcznek fiait.³¹

Az esetről Kreskay Imre (1748–1811) két latin nyelvű ódát írt, amelyben leszögezi, hogy nem a németiséget akarja bántani, hanem az iparoslegények garázdaságát, ők kezdték a verekedést. Igaz, hogy a jurátusok tüntettek *contra germanos*.³² Csak nem erre az eseményre céloz Révai is, költői szabadsággal Pest helyett Budát mondván 1781-ben?

...praeruptis ardua saxis
Buda, heu! fraterna nunc quoque caede ferox.³³

Békés szórakozás tréfás leírása kelt bizonynyára 1779-ben Verseghy Ferenc tollából — Kreskay írásai közt maradt fenn.³⁴ „Orpheus Daphnisnek. Tavaszi multságokról” a címe és a kiadó Hattyúfi Dezső jegyzete szerint részletei „betekintést engednek a főváros akkori viszonyaira, különösen a polgári élet multságaira.” A mitológiai nevek alá rejtett valóságos személyek és a merő célzásokból álló előadás ellenére annyi kihámozható a versezetből, hogy a pálosrendi diákok kirándulásáról szól. A Pesti Dunaparton csónakba akartak szállni, de nagy szél fújt, ezért a hajóhídnak kerültek, hol előttük lovasság vonult át a burkus háborúból jövet. Egy budai fürdőben megfürödtek, másnap alighanem a Városmajorba mentek. Láttak sisakkovács és szobrász-műhelyt, egy kertben heverő szép leányt, ehhez egy fiatal társuk visszamesterkedte magát: Daphnis ez, aki nem más mint Kreskay, a versszerző, a könyvek tárházának őrzője. A tanulók körhintára ülnek, falovakra, a tanárok kártyát, tekét választanak. Venus azonban nem szenvedheti Pallas seregét, rájukküldi alighanem az igazgatót, aki véget vet a nőhöz közelkedő papok szórakozásának.

³⁰ Két nagyságos elmének költ. szül. p. 203–205.

³¹ U. o. p. 115–116.

³² Kreskay Imre: Költői levelezések. Hattyúfi D. bev. p. 9.

³³ „németek ellen” — v. ö. Várnai Sándor: Véres ribillió Pest város utcáin a 18. században. = Uj Magyar Szle. 1904. szept. p. 115–138.

³⁴ Révai: Latina 1792. Elegiarum lib. II. 5. p. 87.

„...meredek sziklák magas Buda, jaj, most is bős testvérölésben...”

³⁴ Költői levelezések p. 59–63.

Barcsay Ábrahám is gyakori vendége volt a városnak. Személyesen lehetett tanúja az 1775-iki nagy árvíznek, erről írta „Pest városának árvizekből származó nagy veszedelmére”³⁵. A nagy szerencsétlenséget Baróti Szabó Dávid is megénekelte: „A Dunának nagy áradásáról.”³⁶ Mindkét versen erősebben érezhető a költő-elődök hatása, mint az egyéni élmény. Érdekesebb számunkra az Invalidusok házáról írott költeménye, mellyel az egyéb katonai vonatkozású versek között foglalkozunk. Megemlékezik a protestánsoknak 1775-ben Budán tartott zsinatáról is.³⁴ Katonáskodása idejéből való az a nyolc soros apróság is, amikor Pesten 1779. március 21-én az Arany Sas fogadóban szállt meg és verses levélkét küldött a rendházba Ányos Pálnak: hívta, látogassa meg este, hozzon magával verseket is, mert ő másnap tovább vonul a porosz háborúba.³⁸

Ilyen átutazóban készült vers Révai Miklós elégiája is ugyanebben az időben (1778) „Molnár János úrnak”, a budai iskolák főigazgatójának, kihez így kesereg:

Hirtelenül megyek el, Buda tornyai messze maradnak,
S meggyült könyveimet csaknem előnti szemem.³⁹

Mária Terézia uralkodásának második felében fejlődik egyre jobban a város anyagi létében, de még fokozottabb mértékben megnövekednek a hazafiaknak hozzáfűződő vágyai, elképzelései. Ezeket az elképzeléseket, vágyakat alátámasztotta a valóság: az egész ország gyarapodása, ha szerény ütemben is, de a múlthoz képest komoly mértékben. Nem szűnik meg a törekvés az önállóságra és volt olyan réteg, amely az ország függetlenségét oly kompromisszummal képzelte el, hogy külön Habsburg királyt kapjon. Ennek az illúzióknak megverselője Csizi István, a Budán állomásozó Gyulayezred hadnagya (idő múltával nyugalmazott őrnagy és Gvadányi verses levelezőtársa), aki könyvecskét adott ki e címmel: „Királyi Buda vára mennyi ideig sínlett a török igája alatt és az alól lett kedves szabadulhatásával s azután mely kiváltképpen való örömei voltak.”⁴⁰

Budán állomásozva, Csizi István résztvett az ünnepségeken, talán fogadtatáson is abból az alkalomból, amikor Albert szász-tescheni herceg mint királyi helytartó feleségével Mária Krisztinával, Mária Terézia lányával megjelent Budán s egy ideig ott időzött a még befejezetlen királyi palotában. Csizi vázolja Buda történetét:

A szép Duna vize amint lefolydogál
Pest, Buda várától, azzal kétfelé vál.
Itt a királyi ház magas kősziklán áll,
Melyben — várdd’ — megmondom, vigadozva ki
hál.

Ó-Budától Buda nevezetét vette,
Ó-Budát Budának Buda nevezette,
Mínthogy Buda maga újra építette,
Sicambria nevét vele vetkeztette.

Negyedik Bélától építették a vár,
Kemény kő, kőszikla kerülteti, nem sár,
Három kapujain tartatik kemény zár,
Sok idegen árost magában kedvel vár.

Ezért sok keresztény s sok pogány ontott vért,
Most vigadott, örült — most keseregni tért
Buda, s mely sok veszélyt a pogány alatt ért,
Magyarázásért senki nem adhat bért.

Azelőtt, míg benne királyok lakának,
Első Lajos után kik uralkodának,
A vár lakosi is vigan sétálának,
Sétálások után kedvekre nyugvának.

Fényes napjai után a törökök ülték meg Budát:

Száznegyven és kétszer három esztendőket
Számálnak az írók, nem felejtethetket,
Míg Buda magában tartott törököket,
Keresztény vérünket szomjuzó kölyköket.

³⁵ Barcsay Ábrahám költ. 1943. Irod. Ritkaságok p. 25.

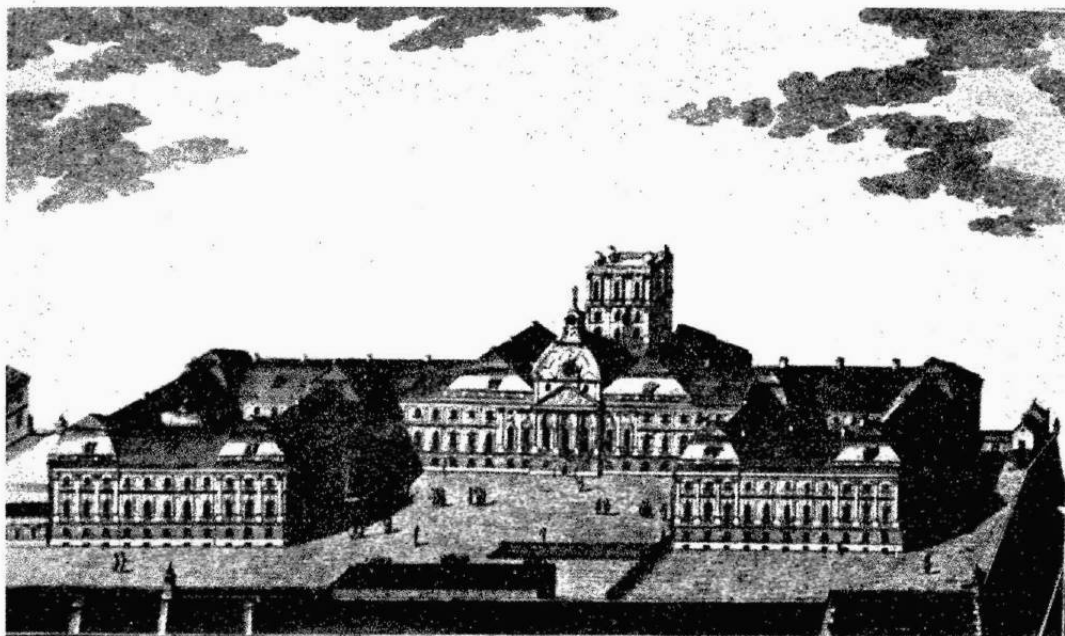
³⁶ Császár Elemér: Deákos költők 1914. p. 78–80.

³⁷ Id. m. p. 103–104.

³⁸ Barcsay Ábrahám: Üzenet. Id. m. p. 76. — Utóbb Sopron megyéből írt Ányosnak verses levelet, melyben a háborúk gonosz voltáról elmélkedett, felsorolásában említődik „második Szulimán Budával”. u. o. p. 77.

³⁹ Révai Miklós versei. 1787. p. 34.

⁴⁰ Szinnyi és nyomán mások három kiadását emlegetik, elsőül egy 1763-i kassait, — nyilván tévesen, mert Albert csak 1765-ben lett helytartó és Csizi maga 1766-os keltet említ. Az első kiadás tehát a budai 1766-ban, a második kolozsvári a köv. esztendőben, — a kassai valószínűleg 1768-as.

Pichler-Mansfeld : Az egyetemmé átalakított királyi várpalota. 1780

A nagytétényi kastély főhomlokzata. Hári Gy. festménye után

Versegly Ferenc

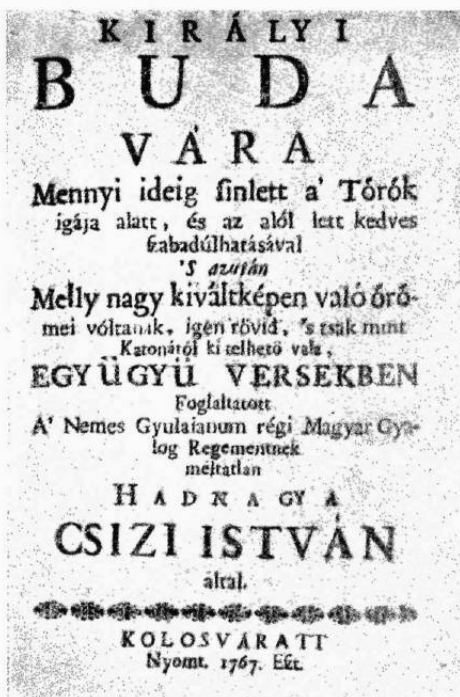
Révai Miklós

Baróti Szabó Dávid

Virág Benedek

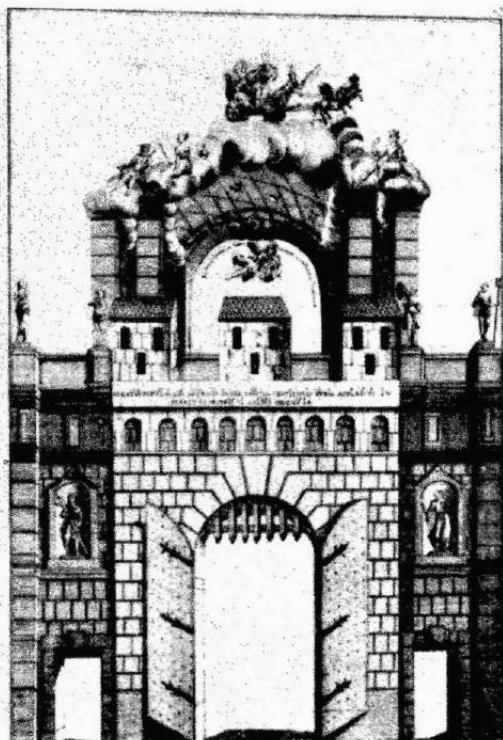
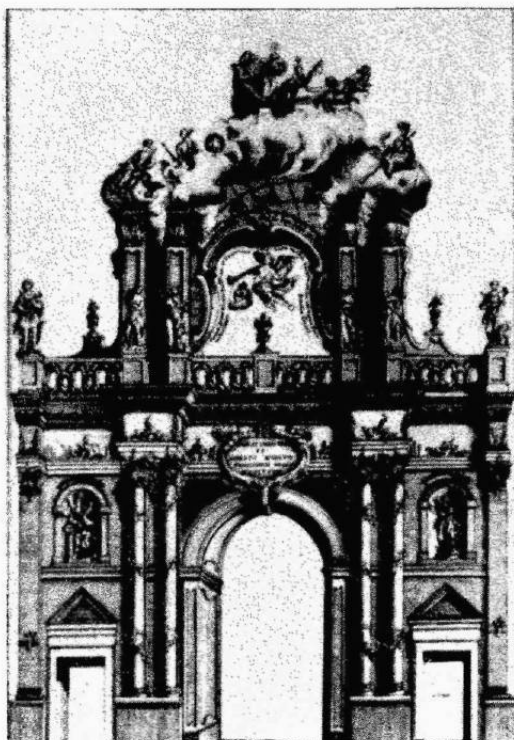

Csizi I. költeményének címlapja

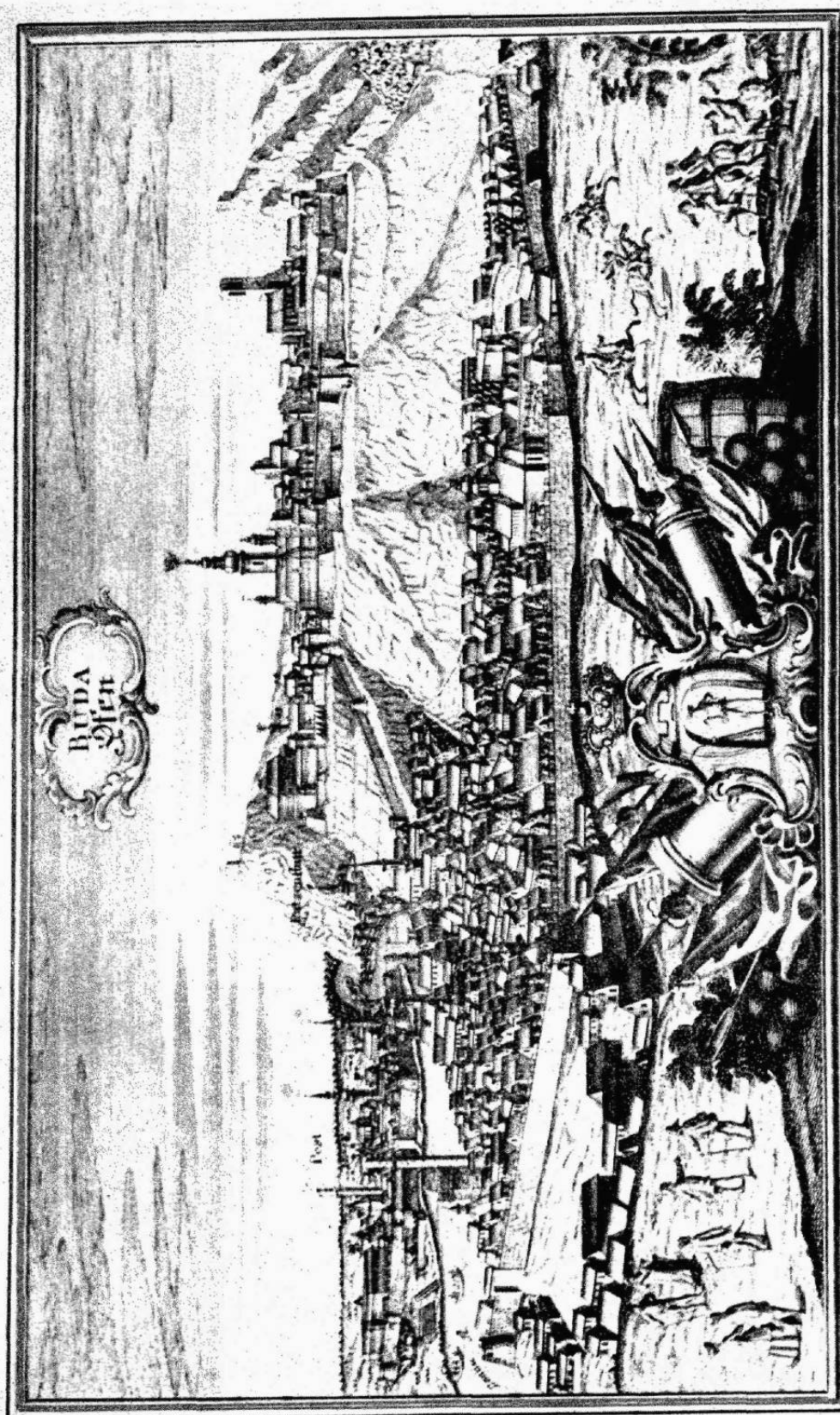

Ein Hadnagy aus dem Gyulay-Regiment.
Er trägt eine Uniform aus weißer Leinwand,
mit einem roten Kragen und roten Knöpfen.
In der Hand hält er ein Schwert und einen Stab.
Der Hintergrund zeigt eine Landschaft mit einem
Bauwerk und einer Flagge.

Hadnagy a Gyulay-regimentből
Engelbrecht rézmetsze 1750-ből

Szardahelyi-Binder: Diadalkapu Albert és Mária Krisztina bevonulására
Rézmetszet (Magy. Tört. Arcképcsarnok)

Werner-Glässer : Buda lát képe. Rézmetszet a 18. sz. közepéről.

Eddig a versezet ama írásművek közé volna sorolható, amelyek az ország egyes részei leírását, történetét adják — amilyenek áttétellel a metamorphosisok is. — A továbbiakban a törököktől megszabadított Buda új fényre derüléséről szól. Albert és Krisztina ideköltözésével, ha nem is királyi de vicekirályi székhely lesz megint Buda. Albert ugyan mondja, hogy a Helytartótanács visszavárja Pozsonyba, de ígéretti, hogy majd megtér Budára. Magyar ruhában jár, eljár a Hét-személyes Táblára:

Szép magyar hazánknak most vicekirálya
Albert, kivel szívünk vig öröm találja,
A hét nagy tanácsnak bizonyoság táblája,
Hazánk törvényének mely kegyes bírja.

A magyar öltözet gyakran ékesíti,
Azzal is a magyar kedvét öregbíti,
Tudván, hogy a magyar felettébb szereti,
Hercegjén ha villog fényes öltözet.

Leírja az udvari multságokat, (az udvarban megforduló előkelőségeket, a magyar főpapok, főurak mellett a híres Migazzi váci püspök, bíborost.

Hát te, Buda mint nem csinálsz örömdben,
Kinek nem is fordult már a' meg eszedben,
Hogy királyi felség lakjék kebeledben?
Im, megérted, melyen ujulhatsz kedvedben.

E helytörténeti szempontból is érdekes munka nemcsak lojális versezet: alapgondolata, hogy Budán újra magyar udvartartást: kíván, hazafias szándék. Megújítja „A magyar várasak”-ról szóló kuruc vers sóhaját: „Hát még Buda lát valaha királyi felséget?” — Albert azonban nem került végleg Budára, 1780-ban németalföldi helytartó lett, majd Bécsben telepedett meg és metszet-gyűjteményét, a híres „Albertinát” is Bécs örökölte.⁴¹

Buda nem kapott királyt, sem vicekirályt, de pótlásul, vigaszul legalább egy királyi múmia-darabot: Szent István állítólagos jobbkezét. 1771 óta ez székelt a budai várban. Az a lelkesedés mellyel fogadták és tartják valóban csak e hazafias érzelmekből és gondolatokból indokolható: az első király tiszteletét jelentette, az első király állandó székelését a budai várpalotában jelenti a Szent Jobb ereklye formájában.

Szent királyodnak keze messze földről
Nagy Terézcsának kegyelem-szavára
Visszatér hozzád, Buda vára féltő
Kincsedet őrzi --

írta lelkesen *Rajnis József*.⁴²

Ugyanakkor *Faludi Ferenc* így zengett:

Drága kincsünk, feltaláltunk.
Magyarország vigadozz!
Itt van kit óhajtva vártunk,
Ezer áldásokat hoz...

Budán nyugszik. Buda vára
E szentséget megböcsöld!
Atyja után nemsokára,
Biztat az ég, Imrét küld...

⁴¹ Kalmár György 1770-ben Albertnek ajánlotta Prodrómusát, Révai Miklós pedig magyar verseit A. felségének, Mária Krisztinának.

⁴² Szent István királynak jobb kezéről. Császár id. m. p. 39.

Verseghy jóval később, alighanem a 19. század elején csatlakozott e tárgy megénekelőihez; kiket bővebben kutatnunk talán nem szükséges:

Légy Budáról országunknak
Mózes karja mindnyájunknak,
Ó szent kéz óvd földünket,
Minden rossztól népünket!⁴⁴

III. Károly alatt a főbíróságok Pestre telepítése, Mária Terézia idejében a várpalota építése a Szent Jobbnak abban való elhelyezése, végül az egyetem odaköltöztetése: a kettős város fővárossá fejlődésének állomásai. A magyar megújult régi fővárosát kezdte látni Budában, királyi székhelyét. A királyi palotába apácák, majd az egyetem költöztetése visszatetszést keltett (ti. az a körülmény, hogy nem az uralkodó költözött oda) — de a költők a következő évtizedekben is írhattak örvendő verseket: Buda csakugyan fővárossá lett. Oda került a helytartótanács, székhelyféle is lett utóbb a nádorral, aki az uralkodó-család tagja volt. Mária Teréziának 1779-ben utoljára megünnepei születésnapján *Révai Miklós* tehát a királynőt, mint Buda felemelőjét magasztalta:

Buda, caput regni et regum olim cura tuorum,
O, et deliciis tecta beata suis!
Tot signa artificum, miseris dejecta ruinis,
Heu, moestum indigno procubere solo!...
Sed fuit hoc tamen in fatis, ut surgeret olim
Regni ille, et populi qui fuit ante decor...
Austriaca de gente deam nasci, omine fausto,
Quae pene extinctam restituat patriam...
Moenia dissectis imponet montibus ingens
Buda, ut Tarpeii maxima Roma jugis.
Cura Sigismundi, ponte Ister littora junget,
Sed non externo jam labor artificii...⁴⁵

Ki Budát felépíttette, majd Zsigmond király nyomán megépítteti az állandó dunai hidat is — de már *belföldi művészekkel*!

⁴³ Régi magyar költészet. Képes Remekírók p. 37. — A nagy eseményről nem kevésbé lelkesen ír Ányos Pál. L. Igaz hazafi. Á. P. versei 1907. p. 152.

⁴⁴ Verseghy Ferenc kisebb költ. p. 306. (Régi magy. kvár)

⁴⁵ Révai: Latina p. 74–75. p. 78. „Buda, az ország feje és hajdani királyaidnak gondja, és ó, gyönyörűségének boldog hajléka! Művészeknek annyi jelét hullattad, szétzúzva rommá, jaj, búsan méltatlan porba!... De mégis az volt a végzet, hogy egykoron fölemelkedjék az, ami előbb az ország és a nép disze volt... Egy ausztriai nemből istennő szülessék, szerencsés előjellel, aki a majdnem kiirtott hazát helyreállítsa... Budán szerte a hegyeken falakat épít hatalmasan, mint a tarpéji ormokon vannak a legnagyobb Rómában. Zsigmond gondviselésével a partokat hiddal köti össze, de már nem külszági művesek munkája...” V. ö. a 47. jegyzetben hivatkozott nmagyat verssel.

AZ EGYETEM BUDÁRA HELYEZÉSE

Mária Terézia rendelete folytán 1777-ben a nagyszombati egyetem Budára költözött — az országos költségen akkor befejezett új királyi palotába. Habár a jámbor vágyakozókat — akik a középkori alapokra épített palotába a királyi udvart várták — a rendelkezés meghökkentette — a szellem emberei felmérték, sőt túlbecsülték az egyetem áthelyezésének jelentőségét. A határszéli városkából az ország szívébe került és tulajdonképpen akkor lett jezsuita szakiskolából igazi négy-fakultásos egyetem: a hazai művelődés középpontja.

Az egyetem áthelyezését nagyszabású ünnepség tette emlékezetessé 1780-ban, de a költők sora már 1777-ben ünnepelte az eseményt.⁴⁶ Előljárt az esemény megénekelésében Révai Miklós. Ődát és elégiát is írt. Mátyás és a régi nagyság pótlását látta a tudományos élet budai megújulásában. Az anyanyelv érvényesülését is ünnepli — pest-budai vonatkozásban pedig a fellendülést és az állandó híd megépülését kívánja:

Ó, ki öröm, mi titok-látást nyit előmbe Apolló?
 Irj hamar, ó, tollam, bár akadozva, csak irj...
 Megfáradt Muzsákkal együtt, új földeket érvén,
 Végre megállapodott nagy Buda-vára hegyén,
 S környül-nézte magát: — Itt, itt, ó, isteni szüzek,
 Észnek tűz erejét osztja ki bőven az ég!
 Már hajdan megszállottuk szebb részeit egyszer
 E várnak, de hamar hült vala pusztá helyünk.
 Régi idő — úgy mond — még Mátyás birta hazáját,
 Még most is népünk aki nevére sohajt.
 E föld nem csak egyéb adományait termi csodára
 A természetnek s gazdagon önti javát:
 A nagy lelkeket is szüli a nemes elme tűzével,
 A tudományra mohós kedvet, az édes erőt...⁴⁷

(IX. Alagya. A szebb tudományoknak ujonabb felemeltetésének innepes örömnapjára 1777.)

Halljad, ó, áldott Buda! Szólok, el sem
 Olthatom forró, nagy hevét örömmel
 Kedvesen megtelt kebelemnek, ébreszt

Ó tehát a szent tudományok immár
 Vissza úgy térnek s lebecsátva felség
 Fényeket, nyelvünk ősi, drága kincsét

A nagy Apolló...

Hangzani kezdik...

Ujra majd Zsigmond hida is felépül,
 Majd siet Rómát vetekedve feljebb
 Mulni hét dombon kiterült falakkal

A Buda-vár is...⁴⁷

(XXII. ének. Örömnep, melyen a főtudományok Budára átköltözködnek. 1777.)

⁴⁶ Verses emlékeink vannak már az egyetem nagyszombati búcsúztatásáról is. A diákok búcsúénekükben az egyetem városfejlesztő jelentőségéről így szólnak:

Ergo vale parva Roma...

Rex me jubet ire Budam,

Terra mari urbem notam:

Eris posthac nisi fallor

Oppidorum famula

Magyarul:

Ég veled hát, kicsi Róma...

Király meneszt most Budára

Messze híres városába:

Ha jól sejtem, lesz ezentúl

Városok közt kis cseléd.

V. ö. Szalatnai Rezső: Kempelen Farkas és az egyetem átköltöztetése Budára. 1959. p. 21.

⁴⁷ Révai M. elegyes versei. 1787. p. 26, 152–155.

Orczy és Barcsay költői levelezésében találjuk „A tudományok nevekedséről, budai ferdőben” c. elmélkedést. Kristóf György szerint⁴⁸ nem Orczy, hanem Barcsay Ábrahám írása. A vers az egyetem Budára hozatalához kapcsolódik és a török hódoltság óta történt fejlődést érzékelteti:

Hol haragos Ali despóti pompával
Divánt tartott ezer keresztyén kárával,
Véres törvényt szabott éles pallosával:
Ott áll az igazság mérséklő fontjával.

Ahol kényes kádi keresztyén rabokat
Sarcra vetett s lóért cserélt sok foglyokat,
Ott immár bölcsesség formál tanítókat,
Természet-vizsgálók adnak orvosokat.

Megjósolja Buda további emelkedését:

Pozsony nevelkedik, Buda roppant léssen,
Prófétának szava, most tudom, mit téssen:
Magyar haza megnő, szent, szép lesz egészen,
Fiaink jók lesznek Szencen és Cseklészen.

Ó, Buda! Te játszó szerencse labdája,
Gyászos eseteknek gyakori példája,
Ki régente valál töröknek prédája,
Te légy tudományok tündöklő fáklyája.⁴⁸

A vers két sorát viszontlátjuk a „Hívség látásakor gerjedt jámbor érzés”-nél, ahol Barcsay a romlott erkölcsök miatt Bécs vesztét jósolja:

Igy dőlt Korinth, Athén, Róma nagyságával,
Igy küzködik Páris hívság kórságával,
Igy vész hires London nagy gazdagságával,
Igy enyészik Bécs is Szent István tornyával.

Pozsony nevelkedik, Buda roppant léssen,
Belgrád, még úgy lehet, király-széket vészen,
De ha egyszer oda bus kincs fészket téssen,
Ott is lesz romlottság, kit rabság vár készen.⁴⁸

Az egyetem Budára helyezésével kapcsolatos illuziókról és az okáról már a bevezetőben szóltunk.

Az 1780-as nagy ünnepség alkalmával az ország majd minden versírója letette obulusát. Tömegesen születtek és jelentek meg rölapokon a latin, magyar és német nyelven írott ódák⁴⁹. A verseknek csak töredékét sorolhatjuk fel. Sebastianovics Ferenc hexameterekben írta le magát az ünnepséget. Bucsánszky György pozsonyi gimnáziumi tanár ünnepi játékot rendezett s kiadta ennek szövegét. Az egyetem tanárai közül Makó Pál, és Szerdahelyi György latin ódát írt, Brettschneider egyetemi könyvtáros két német ódát. A latin anyag legkiemelkedőbb alkotása Hannulik Jánosnak, a „18. század Horatiúsának” ódája. Az uralkodó és a főhivatalnokok dicsőítése után megjelenik benne a tájkép is, A Várhegyen az egyetemet is magába foglaló várpalota, alatta a Duna és a Várhegyről nyíló kilátás:

Semperne plectris extera numina
Et dedicatum limen Apollini
Grajo aut Palatius sonemus
Et patriae taceamus arces?
Quin jam remotas non furor est mihi
Optare Musas. Hic quoque Pegasus
Ictu ungulato cum fluentis
Elicuit latices disertos
Atque en rogatus sollicita dies
Levavit altum verticem et ardua
Budae juga arrisit, vibratque
Insolitus jubar ore puro.
Theresiani nominis atrii
Inusitatis ignibus aureus.
Pater triumphos condecorat
Et placido sine nube risu.
Lustrat superbum, o, Buda leva caput
Adusque nubes fulgure siderum
Pictas, honore cum decenter
Non humili cumulat Theresa

⁴⁸ Barcsay Á. id. m. p. 119–121., p. 35.

⁴⁹ Waldapfel József id. m. p. 16–23.

Scientiarum mater...
 Inscribe portis: *Buda nitens jugo*
Stet literato, Fata ubi prospera
Sedes quietas condiderunt
 Austriac'ique dii Minervae⁵⁰

Dugonics Andrást, az egyetem matematika professzorát is köszönti budai működése helyén:

Urbs ipsa in veterem reddita gloriam,
 Corvinumque decus, turribus annuet,
 Dum vates patrios plauserit...⁵¹

Ugyanekkor egy másik ódával a budai egyetem tudósaihoz fordul (vagy a megnyitáskor ünnepélyesen avatott doktorokhoz?):

Jam nil invideo saltibus Atticis,
 Jam nil Memphi tibi, vel Latium potens;
 Quid quid docta sinu saecula foverant
 Nutrit Buda sacraris...
 Hic fons eloquii volvitur alveo,
 Ut pigris stupeat Danubius vadis,
 Et Budam Latii pulpita censeat
 Transmigrasse tonantia...
 Tunc ni Parca meos ruperit impetus
 Urnamque ambiguam moverit invida,
 Budensis cecinam concilii viros
 Larga Pallade divites⁵²
 (Ad Doctores reg. Universitatis Omnium Scientiarum Budensis 1780.)

Az ez alkalommal felavatott doktorok közt van *Ányos Pál*, aki „A széptudományoknak áldozott versek”-ben ezeket mondja:

Boldog haza, hol Minerva székéből
 Polgárok nőnek fel Muzsák kebeléből,
 Hol tudományoknak szeléd virágjából
 Bokréták fonyatnak borostyán ágából!
 Mely szép lesz majd látni nemes ifjainkat,
 Hogy fogják tanulni régi százainkat
 Hogy beszélnek első Lajos történetit,
 Dicsőség templomán irt fényes esetit.
 Örömmel szólanak Hunyadi szívéből,
 Ki Budára térvén Erdély védelméről...
 Vaskapunál emelt oszlopot magának,
 Hol népe nevezte hazája atyjának...
 S így még hiszen, Buda tudós teteiről
 Swietenek s Colbertek nőnek bérceiről,⁵³

⁵⁰ Hannulik: *Lyricorum libri*. Nagy Károly 1780/81. II. p. 225. Ford. a függelékben.

⁵¹ Hannulik: *Ad Andream Dugonits*. Id. m. III. p. 128.

Ford.: Maga a főváros visszatért régi dicsőségébe, a Korvinok ékessége helyeslően int tornyaival, midőn a hazai költőket tapsolja.

⁵² Id. m. II. p. 221. — Már mit sem irigylek az attikai hegyektől, már mitsem Memfisztől, sem a hatalmas Latiumtól, bármit melengettek ölében tudós századok: táplálja szentélyeiben Buda. Itt ékesen szólás hőmpölyög medrében, hogy lomha hullámaival megdöbben a Duna és úgy véli, Budára költöztek Latium dörgő szószékei. Most ha csak meg nem előzi felbuzdulásomat az irigy Párka, s meg nem mozdítja kétséges urnáját: megénekelném a budai gyülekezet férfait, a nyájas Pallasszal dusákat.

⁵³ Ányos Pál Versei 1907. (Régi m. kvtár) p. 69.

Barcsay Ábrahám lelkesen idézi fel a régi dicsőséget, Mátyást s egyben a műveltség új otthonát magasztalja azon a helyen, ahol Attila vért ontott:

Mit hallok magyarok, Pindus tetejéről?
Nincs kérdés már Budán Rákos mezejéről,
Eltűnt már Bellona Pannonok hegyéről
S Thalia hárfázik Szent Gellért bércéről.

Ott, hol rég Attila kegyetlenségében
Mártotta kezeit öccsének vérében,
Hol világ zsákmányát rakván szekrényében,
Bizánc s Róma sorsát tartotta kezében;

Hol Mátyás ezután szelidebb időben
Békességet hozván kalászos mezőkben,
Pallasnak templomot emelt a felhőkben,
Mely csakhamar dűle rut vér-feredőkben;

Hol vad muzulmánok Mahomet holdjával
Tündökölni kezdtek a Szulimán kardjával
Atyáinkat ölvén, vitette Dunával,
Mely Pontusig nyögve folyt véres habjával:

Igaz-e, hogy ott most békesség ölében,
Minerva szoptatván kegyes kebelében,
Nevel benneteket Apolló nevében
S kard helyett tollat ad fiatalok kezében?

Ha igaz, küldjétek Gyöngyösi lelkéhez,
Ki már régen jutott Elis mezejéhez,
Térjen onnét vissza megint nemzetéhez
S adjon kedvet néki született nyelvéhez.⁵⁴

A szép versre Orzcy Lőrinc válaszolt s válasza nincsen disszonáns hangok nélkül, kikel ugyanis a természettudományok iskolai oktatása ellen. Orzcy már 1760-ban keltezett verse óta hadakozott a jezsuita és általában papi iskolák ellen, melyek csupa hiábavalóságra tanítják az ifjakat. Ilyen papi ravaszságnak tartotta a fizikát és a csillagászatot is — hiszen a fizika fő kérdése a kor iskoláiban az égi mechanika volt.⁵⁵ Orzcy tehát „A mennykő-hárító dárdákról” szólva, elsősorban utal Barcsay ünnepi versének első sorára, majd az új egyetemről gyakorlatias szellemet kíván a papos babonák és semmirevalóságok hirdetése helyett. Utal Toldi Miklósnak a Bécsi-kapunál kifüggesztett legendás fegyvereire, s ez számunkra helytörténeti szempontból is érdekes:

Tehát már hallottad Pindus tetejéről,
Hogy Budán nincs kérdés Toldi erejéről,
S magyarok nem nézik hegyes kopíáját,
Sisakját buzgányát, rozsdás sarkantyúját...

S ott, hol hajdan Mátyás hallott követeket,
Szomszédos népeknek szabott s tett frigyeket:
Ott gyáva papocskák tanítanak bé-céket,
Osztván fiainknak csecsés ereklýeket.

⁵⁴ Költ. p. 21.

⁵⁵ V. ö. Marx—Engels: A német ideológia 1953. p. 46.

...Elég, hogy már Budán mennykőtől nem félnek,
Ha az ég háborog s dörög, csak nevetnek,
Hét acélos póznán fellegek repdesnek,
Ég csattanásától süveget nem vesznek.⁵⁶

Régi, iskolás motivumokat elevenít fel Baróti Szabó Dávid „A budai universitas felszenteléséről” írott versében⁵⁷ — Apollót, s muzsáit emlegeti, és Helikonhoz hasonlítja Budát. —

Az új egyetem esztetika professzora, Szerdahelyi György Alajos (1744—1808) is megkezdte költői működését, melynek egésze pest-budai jellegű. Az egyetemmel kapcsolatban latin versek egész sorát tette közzé. Epigrammát írt a teológiai könyvtárról, melybe 1785-ben beütemezett a mennykő, felköszöntött a budai szemináriumban a teológia tanáraihoz, amikor az egyetem Pestre, a teológiai kar Pozsonyba költözött, az országos papnevelő szeminárium elköltözéséről, Sajnovics János nyelvész-csillagászhoz, Schönwisner István, egyetemi könyvtár igazgatóhoz, Vályi Andrásához, a pesti magyar egyetem tanárához stb., stb.⁵⁸

Az egyetem odaköltözésével függött össze az utcai világítás megkezdése is. 1777-ben utcai lámpásokkal — 198 olajméccsessel — világosította meg a tanács az éjjeli Budát. Szerdahelyi lelkesen ír a fényes városról:

Sunt hic Argi oculi? Vel sunt haec sidera coeli?
Quae faciunt plenam nocte silente diem.
Non sunt Argi oculi, non sunt haec sidera coeli;
Argi oculos pavo, sidera coelus habet.

(Buda nocturnis lampadibus perpetuo illustrata.)

⁵⁶ Két nagyságos elme p. 209—210. — Toldi állítólagos fegyverét leírja Bél Mátyás is. Dugonics először gyermekkorában 1759-ben látta, utóbb 1794-ben alaposan szemügyre vette, de már az eredeti nyolcból csak négyet talált. L. Toldi Mikós sznműve 17. sz. jegyz. Olcsó Kvtár 1894. p. 268—270.

Virág Benedek: Pontyinak nászdal c. versében (Régi m. költ. p. 338—339) a fegyverek említése úgy hat, mintha Budán valami Toldi monda hagyománya lett volna:

...Toldival kinél erősbet
Nem mutathat a világ,
Fegyverét, ha látni vágnál,
Nézd Budán azt egy kapun.
A temérdek vas kezében
Lapda s könnyű tollu volt,
Néha játszott és Budáról
A Dunán általvete.
Látod a kápolna mellett
Szerteszét a sok követ:
Egy királyi épületnek
Összeomlott részeit.
Toldi tréfából azokra
Hajtja gombot egykoron,
S ami állott, földre pottyant.
Fel sem is kelt az soha.
Ily erővel hajtá máskor
Egy toronyra Uj-Budán,
S imhol a torony legottan
Leve csonka s az maradt.

A villámhárítóra vonatkozó sorai Orczynak nem kevésbé érdekesek helytörténeti szempontból — hiszen kevés emlékünknél van arról, hogyan értékelték a város lakói a technikai fejlődést.

⁵⁷ Császár Elemér: Deákoss költők p. 86.

⁵⁸ Silva Parnassii, Buda 1803. p. 48, 53, 55, 49, 198, 239, 152—53. Ford. a függ.-ben.

Dum nox astra tegit, sua lumina Buda reducit;
 Quod praestare nequit sol, mea Buda potest.
 Buda! Cui similem jam te mea carmina dicant?
 Te cano, tu tota nocte, dieque nites!^{58a}

Az egyetemmel egyidőben Budára került annak nyomdája és könyvtára is. Mátyás király híres könyvtára helyén tehát újra könyvtár állott:

Heu me! Quid quaeris vellem te Galle tacere;
 Tristia quippe animo sunt tua verba meo.
 Hic, ubi nunc stamus, toto celeberrima mundo,
 Matthiae regis bibliotheca stetit.
 Staret adhuc, Musasque suo cum monte teneret,
 Turcica ni Musis gens inimica foret.
 Fama, locus, lapides, et rudera multa supersunt;
 Haec tantum ex illa stant monumenta domo.
 Da gemitum, et lacrimas, hospes doctissime! Deinde
 Dic, uti gens crimen hinc luat illa suum.
 (Ad Gallum de celsissima bibliotheca Budensi olim a rege Matthia Corvino erecta)^{58a}

Nemcsak Szerdahelyi emeli ki a könyvtár jelentőségét, Balogh Sándor Eucharisticonja Mária Terézia ünneplésére az egyetem történetét mondja el Nagy Lajos óta. Lelkes szavakkal ünnepli a könyvtárt is:

Et tu, Buda, decus patriae, cultissima libris
 Scrina nunc teneas, Corvini si ampla maneret
 Bibliotheca, tuis quondam concredita muris;
 Et raptos reparat Princeps tua maxima honores...⁵⁹

Az egyetem nem sokáig székel a királyi várpalotában. II. József Budára helyezte a Helytartótanácsot és az országos katonai főparancsnokságot, utóbbit a palotába. Az egyetem átköltözött Pestre, a feloszlott Pálos-rend kolostorába. A teológiai fakultást leválasztotta az egyetemről és Pozsonyba menesztette. Szerdahelyi ezekkel az intézkedésekkel kapcsolatos verseit már említettük. Budára tehát Minerva helyére Mars költözött, Pest pedig nemcsak Mercurius, de immár Minerva városa is lett — hogy a kor nyelvén szóljunk. A budai, majd a pesti egyetem tanáraival, hallgatóival az iker-főváros költőket, írókat is nyert. — Nem kívánjuk felsorolni a professzorokhoz írott számos tisztelgő költeményt. Talán többet jelent ennél a neves tudós és költő, Földi Jánosnak, aki akkortájt orvostanhallgató volt, 1786-ban Cornides Dániel halálára írott verse.⁶⁰ Költeményében még Schoretics Mihály és az egyetemi katedrára meghívott Fogarasi József halálát is elgyászolja: „Pest a tudósoknak látom, merő pestis!” kiált fel. Az esetlen szójáték és a vers nehézkessége ellenére az egész mű mégis hű kifejezője a sorozatos egyetemi halálesetek miatti hangulatnak.

Érdekes és felemelő az a bátorság, ahogyan egyes professzorok Budán mindjárt hozzáfogtak ahhoz, hogy nemzeti nyelven adjanak elő, mégpedig olyan tudományokat, amelyek akkor a legkevésbé látszottak erre alkalmasnak: Dugonics matematikát, Rácz Sámuel orvostudományt akkor, amikor a magyar nyelv egyetemi tanítása még vágyálom volt és még nemzetinyelvű középiskola sem létezett. Rácz Sámuel nemcsak előadott, de népszerű orvosi könyvet is írt magyarul.

^{58a} Silva Parnassi Vindobonae 1788. p. 179, 223.

⁵⁹ És te Buda, a haza ékessége most őrizd a legműveltebb könyveknek táráit, Vajha megmaradt volna a Corvinus könyvtára, mely hajdan falaidra volt bízva! Az uralkodó azonban legnagyobb mértékben helyreállítja elrablott tisztelgésedet.

⁶⁰ Földi János költ. 1910. p. 131.

Ráday Gedeon

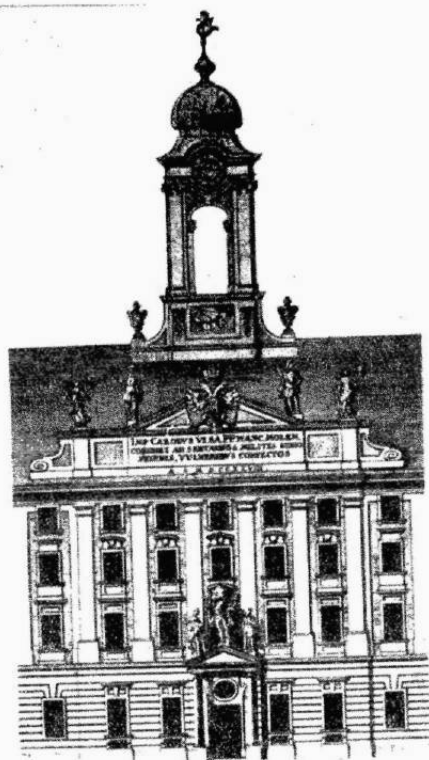
Gvadányi József

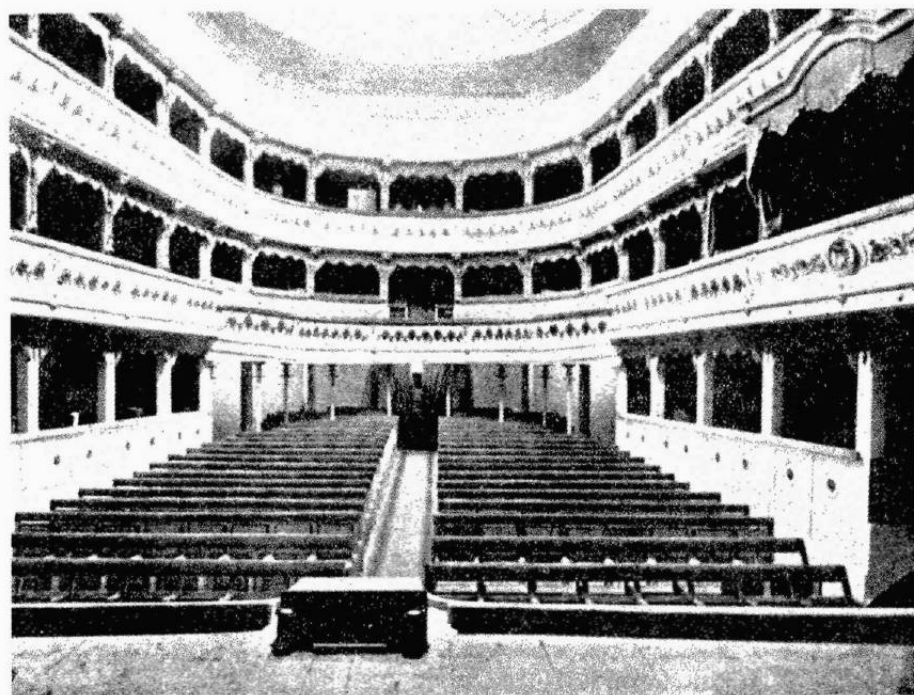
Fekete János

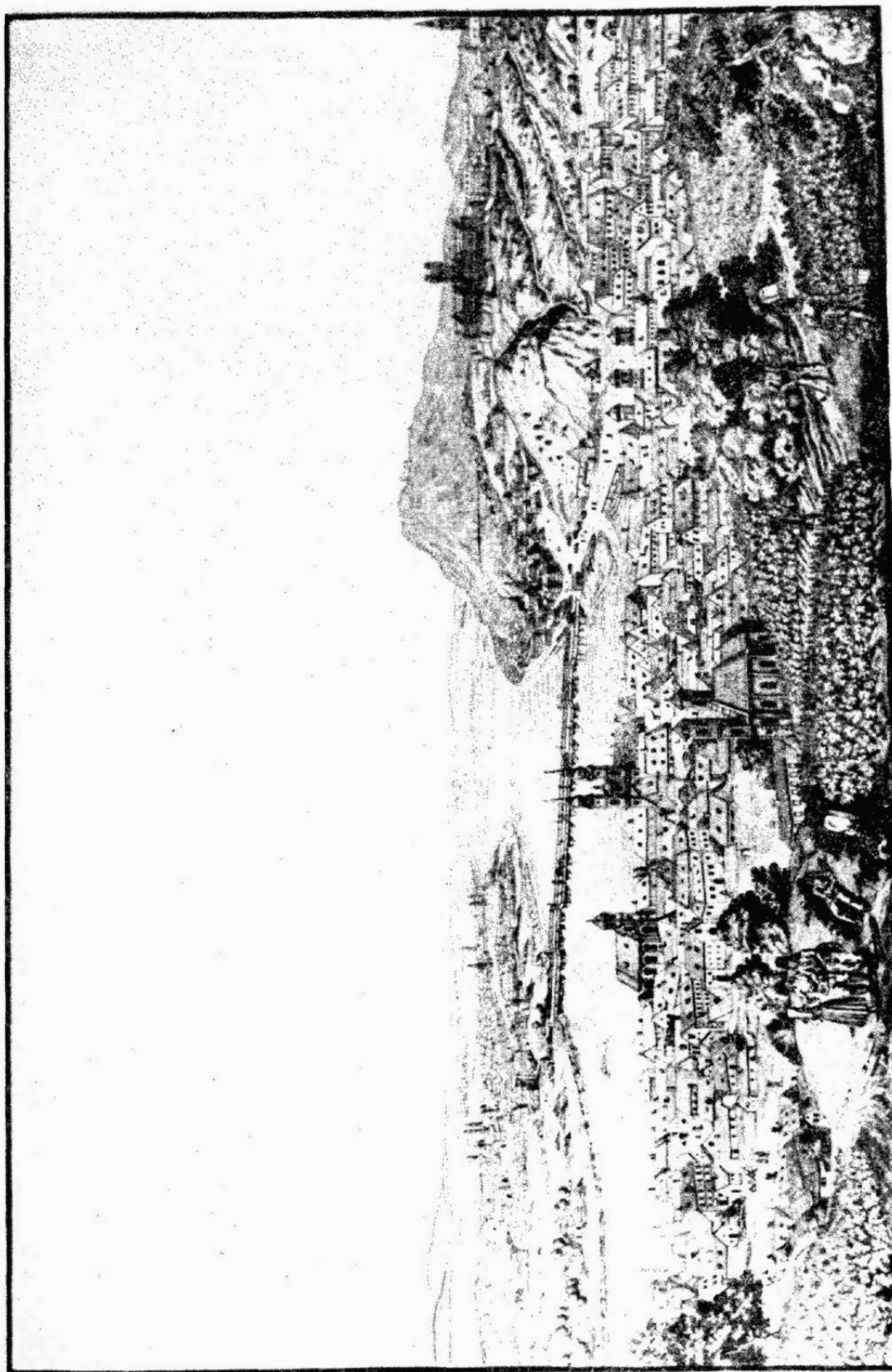
Orczy Lőrinc

Az Invalidus kaszárnya (a mai Tanácsház) főbejárata

A Várszínház nézőtere

Schaffer: Buda lát képe. Rézmetszet a 18. sz. végéről

Ez elé készített 1778-ban ünneplő versezetet *Ányos Pál*, akkor az egyetem hallgatója. Buda dicsősége, hogy innen indul el a nemzeti tudomány:

Mérsékelheted-e örömkönnyeidet,
Ha Buda várára veted szemeidet?
Egek, miként derül régi fényessége,
Miként terjed világ előtt dicsősége,
Hogy kuféje minden széptudományoknak,
Mely első címere híres országoknak!
Görögök Athenást égig magasztalták,
Mások Capitolnak tudósit csodálták,
Franciák Parisnak élnek nagy nevével,
Kérkedik Anglia Londonnak hírével.
Magyar, elégedj meg anya-városoddal,
Könnyen azokkal érsz okoskodásoddal.

(Az Orvosi Oktatások szerzőjéhez)^{60a}

Utóbb 1793-ban Rácz Sámuel *Csokonai Vitéz Mihály* magasztalta, amiért magyar nyelven adott elő az egyetemen:

Galenus már Pestet lakja,
Szólván magyar nyelven a,
Hangzik a Dunának mindkét
Partjain Avicenna.
(A híres Rácz Sámuel urhoz)⁶¹

Ugyancsak Csokonai írt költeményt „Nagy Sámuelhez”, aki egy bölcséleti művet fordított és ezzel a világosodást szolgálta:

Tul Budán, más láthatárra
A setétség elmene,
Rátekintvén e hazára
A magyar jó istene.⁶¹

Az egyetem vonzotta főváros felé Czinke Ferencet (1761–1835) Révai utódát 1808-tól a magyar tanszéken. A nagyhatalmú Szerdahelyi Györgynek ezért ajánlotta 1797-ben Pesten megjelent versezetét: „Egy alföldi juhász. Magyar idillion vagyis pásztori dal, folyó vitézi versekben.” És talán a vers is segítette abban, hogy célját utóbb elérte. Ebben ugyanis „Jancsi és Máté magyar juhászok azon vetélkednek, melyiknek volna súlyosabb indító okai budai legelőre hajtani.”

A juhászok először anyagi indokaikat sorolják fel:

Máté :

Annak

Tíz esztendeje, hogy velem együtt messze Budától
A feleségem hazájától, születése helyétől,
Házunktól, szülőinktől, öreg, özvegy anyánktól
Messze lakott, utazott és költött a feleségem.
Jancsi : Énnékem sokszor kell járnom Pestre, Budára,
E költségbe telik.

Máté :

A költségről ne beszéljünk.

Messze vagyon Pécs, Szombathely, Sopron; a mi lakásunk
Ennyi vidék-helyeken vala. Ugy szólván mi az isten
Hátra megett laktunk, ahova a Duna nem foly. Hajót csak
A képen láttunk mi. Fiakker csak jubiléom,
Búcsúkor botlik mifelénk...

^{60a} Ányos Pál versei. Franklin 1907. p. 41–42.

⁶¹ Csokonai ö. v. Szépirodalmi 1956. I. p. 139, 205.

A városnevek az eredetiben csak kezdőbetűkkel vannak jelezve. Három vidéki állomása után Czínke csakugyan budai tanár lett Szerdahelyi jóvoltából — bár az idillion szerint a fő érdeme a pásztornak a magyar nyelv művelése kell hogy legyen. — A versezet érdekessége a fővárosba vágyó tanárok érveinek naív felsorolása, mely érvek (hajó, fiakker) részben ma már komikusan hatnak, de nagy részük ma is szerepel vidéki pedagógusok fővárosba helyezési kérelmében.

Megemlítjük még az idillion mottóját is:

Várna, Mohács! Szomorú, gyászos nevek a magyaroknak.

Ó, ha Budát nevezem, új örömünk mosolyog!

Él még a magyarok jótévő istene, élnek

Nyolcvanezer nemesek: Édes hazám, ne sohajts!

Várna, Mohács (királyok pusztultak ezekben a csatákban) a két város emlegetése Buda mellett még gyakran visszatér a reformkor költészetében.⁶²

A MAGYAR HAZAFIÚI TÁRSASÁG ÉS TAGJAI PESTEN

Az egyetem áthelyezése nyilvánvalóvá tette, hogy a magyar irodalmi élet központja a testvér-városokban fog kialakulni. Bessenyei György 1778-ban a „Magyarság”-ban arról ír, hogy a budai egyetemnek kellene a magyar tudós társaság feladatát megoldania, a következő évben megjelent „Holmi”-jában már olyan tudós társaság szervezését veti fel, melynek ne legyen más feladata, mint a magyar irodalom fejlesztése. 1779-ben Pesten járva hozzá is fogott a társaság megszervezéséhez. Beleznay generális palotájában 1779 május 10-én gyűltek össze az eszmének megnyert írók. Elnöknek Orczy Lőrincet szemelték ki, fő-titkosnak Bessenyeit, titkosnak Ányost, jegyzőnek Kreskay Imrét. Az alapszabályok értelmében a társaság neve: Hazafiúi Magyar Társaság. Tagjai magyar nyelven író költők, tudósok lehettek, kik munkáikat kiadásuk előtt a Társaságnak jóváhagyásra bemutatták. (Így mutatta be Orczy Lőrinc is „Futó gondolatok a szabadságról” c. versét) A művek kiadása is a Társaság programjában szerepelt.⁶³

A társaság megalakulását Kreskay örömmel tudatja Szluha Demeterrel, bővebben verseli meg Ányos Pálhoz címzett s nyilván nem a címzettnek, hanem elsősorban már irodalombarátoknak szánt episztolájában:

Küldöm Bessenyei Györgynek Társaságát,

Hazánkfiaival tudós nyájasságát.

Vedd jó néven. Látsz itt több magyar írókat,

A haza-nyelvünket szebb fényre hozókat.⁶⁴

A bécsi hatalmak azonban nem hagyták jóvá a Társaság szervezetét, a várt felső támogatás elmaradt s a tagok a 80-as évek elején elszéledtek. Létezésük nyomát azonban az ötven év múlva megalakult Tudós Társaság tervezete őrzi, Bessenyei „Jámbor szándék”-a nyomán, továbbá az a szapora költői levelezés is, amely tagjai között keletkezett. Barcsay, de főként Orczy gyakran fordult meg a fővárosban, egymáshoz — valójában a szűk irodalmi nyilvánossághoz — intézett verses levelek tanúskodnak erről. Eleinte Bessenyei is szoros kapcsolatot tartott a fővárossal, ide járt, itt szötte irodalmi terfeit. Erre látszik célozni Ányosnak „Bessenyeinek” írott episztolája Budáról 1779 április 30-án:

S Gellért tetejére ülven Muzsáiddal,

Jajgatol Hunyadi s Buda játékidál...⁶⁵

⁶² V. ö. Kisfaludy Mohácsának: él magyar, áll Buda még-jével, valamint Vörösmarty Mihály Várna, Mohács, Rákos c. versének első soraival

⁶³ Waldapfel Id. m. p. 24—28.

⁶⁴ Kreskay Id. m. p. 33—39.

⁶⁵ Ányos Pál versei p. 152. (R. M. K. 1907.)

„Bessenyeinek Pestre” ír 1779. június 9-én is. — Bessenyei azonban hamarosan felhagyott az irodalmi vezérség tervével. II. József őszintébb, idegen abszolutizmusa mellett nem vállalhatott állást az udvarban, visszavonult a közéletől. A hazafiúi Társaság két fiatal tagja azonban a fővárosban maradt. Ányos Budán, Kreskay Pesten — mindketten a Társaság adminisztrációja végzésére kijelölt tisztségviselők voltak. A magyar irodalom központjának érezhették magukat, mások is így néztek rájuk. Innen önérzetes, szapora levelezésük koruk íróival, 1778—1780 közt folyik a két pálos-szerzetes közt a fiktív levelezés a Duna két partjáról. Ányos egy ízben azt veti Kreskay szemére: „...nem is tekintesz Mátyás udvarára, Hol Palid nyögve dől Muzsái karjára”⁶⁶. A szerepjátszó levelezést alighanem megzavarta egy időre, hogy Kreskayt vidékre helyezték, de csakhamar 1780-ban ismét visszakerült Pestre a rend könyvtárosának. Erről írta „Tisztelendő Virág Benedek szerzetes atyámfiának”:

Fátum irigysége éppen nem büntetett...
A pesti könyvtárban gondviselővé tett.⁶⁷

Ányos Pál (1756—1787) költészetében — az említett episztolákban is — gyakran emlékszik meg a városról. A hazafias fájdalom költője számára Buda megszentelt hely, bércei Mátyás dicsőségét hirdetik, a Gellért hegyről Rákos mezeje régi nemesi gyűlések dicső színhelye látszik. Budát főként, mint a múzsák lakhelyét emlegeti, így az 1778—79-es években Barcsaynak, Bessenyeinek küldött episztolákban. A szorgalmas, derék Kónyi János őrmestert is befogadja a magyar írók családjába — 1779 szeptember 11-én azt írja neki: „Elhagytam már Budát lármás piacával”, majd október 26-án ismét verses levélben értesíti:

Visszahoz Budának tudós bércekére,
Hogy itt őseinknek dőlven tetemére,
Könyves szemmel nézek mindegyik szívére,
Áldozatot tévén Múzsák tűzhelyére.⁶⁸

Kreskay Imrének 1778. július 28-án:

Üljünk fel Gellértnek sziklás tetejére
S küldjünk egy bús hangot Rákos mezejére !

Ugyanez a motívum „Virág Benedeknek” írott levelében 1777. november 15-én:

Én csak a budai hegyekről tekintgetek,
Rákos mezejére könnyes szemet vetek,
Melynek már füstbe ment régi dicsősége,
Mint Ilioneum híre s ékessége.

Krajnik Lászlónak:

Térj vissza barátom, Buda bércekére,
Itt is rátalálhatsz Adonis mérgeére.

⁶⁶ U. o. p. 56.

⁶⁷ Kreskay id. m. p. 81.

Mészáros Ignáchoz, a Buda visszavételéről szóló „Kártigám” című híressé lett német regény fordítójához 1780-ban küldi üdvözlét:

Te pedig barátom, ki Buda hegyéről
Oly szépen Kártigám írtál esetéről,
Méltán dicsekedhetsz tollad erejéről,
Mert borostyánt kaptál nemzedet szivéről...
Ó, ha még magyarok laknak Krimában,
Vagy boldog Árpádnak elhagyott honjában,
Miként örülhetnek könyved látásában,
Hogy még fenn van nyelvek Mátyás udvarában.

„Meggyesi Somogyi Jánosnak” így kezdte levelét 1778. július 10-én: „Kiköltöztél Pestnek tündér piacáról” — Elkövetkezett az idő, amikor a költőnek is távoznia kellett Pestnek „tündér” és Buda „lármás” piacáról. „Generális báró Orczynak” írott episztolájában így búcsúzik a városunktól — 1782-ben:

Messzére szakadtam Rákos mezejétől,
Koronás Hunyadi pusztult kerteitől...
Ugy tetszik, hogy én is ilyen szélvészektől
Ragadtatom honom s a Kilenc Szűzektől,
Kikkel ifjuságom enyelgő ölében,
Gyakran mulatoztam Gellért tetejében.⁶⁸

Ha tehát a Hazafiúi Társaság nem is valósult meg, tagjai hosszabb-rövidebb ideig tartózkodtak Budán és Pesten, (Bessenyeinek több műve is itt játszódik: Buda halála, Hunyadi László című drámái, Hunyadi eposzáinak egyes részei — mindezekben azonban a fővárosról helymeghatározásnál többet nem mond.) A Társaság tagjai évekig irodalmi központnak tekintették Pestet s róla meg Budáról verseikben gyakran emlékeztek.

A FŐVÁROS KATONAI VONATKOZÁSAI

1711–1848-ig messze kerülték a fővárost a háborúk. Az iker-város jellegét azonban erősen befolyásolták az odahelyezett katonai intézmények. A budai várban székelte az országos főhadparancsnokság. Több ezred, állandóan nagyszámú helyőrség állomáshelye volt Pest-Buda. Kaszárnyák, a rákosi réteken rendezett évi hadgyakorlatok, szemlék, a gyakran átvonuló katonaság a dunaparti városokat nemcsak Mercur, Minerva, Justitia, hanem Mars székhelyévé is tették. A kor költőinél számos utalást találunk katonai eseményekre.

A város első nagyszabású új épülete is katonai jelleg volt, III. Károly idején Martinelli tervei szerint 1727–1729 közt emelt Invalidus kaszárnya, a későbbi Károly laktanya, amelyből a múlt század végén Városháza lett — ma is a Fővárosi Tanácsháza. *Barcsay Ábrahám* az 1770-es években írhatta erről versét: „Egy sebes katonának sóhajtása a megtörődött vitézeknek számokra épült pesti nagy házra”:

Nyugodalom-helye csonka Cézároknak,
Révpartja falábon uszó Sándoroknak,
Oszlopa kis zsoldért megtört mártiroknak,
Bárkája megaggott, s romlott bajnokoknak...

⁶⁸ Ányos id. m. p. 155, 156, 137, 128, 160, 73, 132, 177.

Nincsen paszamánnyal dolmányok prémezve,
Görnyedt derekokra kereszt nincs feltűzve,
Mankón sétálgatnak szegények, reszketve,
Jajgatnak jámborok mind reggel, mind estve...

Ha Károly császárnak ezen épülete
Nem volna, mi lenne vén vitéz élete?
Rongyos szür vagy kankó volna öltözete,
Talán a ganajon volna végezete...

Így hát a katona-költő elgondolkodva a katonasors hálátlanságán, nyomorúságán, a dicsőség semmiségén, hálát ad Károlynak és leányának, Mária Teréziának, hogy „hajlékot csinált katonáknak”.⁶⁹

Ugyancsak Barcsay egyik versének tárgya a „Tábori gyakorlás Rákos mezején”:

...Mars bumat irigylvén,
Keservemben gátolt, kinomat nevelvén,
Mezejére hajtott öldöklést tanulni,
Mintha úgy is e föld nem tudna pusztulni.

Hosszan ábrázolja a seregek fölvonulását, a harci gyakorlatokat, majd így fejezi be verses levelét Orczy Lőrínchez, a volt tábornokhoz:

De mit szomorítom ezekkel szivedet?
Tudom, hogy átkozod te is fegyveredet;
Tudom, győzedelmed nem egyszer sirattad
S véres koszorudat könnyeddel áztattad...⁷⁰

Míg a költő-katona zúgolódott, Hannulik Jánosnál, szerzetes papnál — ki a hadtól távol csak a parádét élvezte — lendületes ódát találunk a rákosi hadgyakorlatokról.⁷¹

A pesti „nagypiacon” tartott ünnepségen katonai kitüntetések kiosztását írja le 1801-ben Csokonai Vitéz Mihály „A békeesség és a hadiérdem” c. versben:

Az ujságra bámul Pest, Buda s a bátor
Vitézek közepén áll egy pompás sátor.
Felibe az örök dicsőség fényben száll
S lebegő szárnyakon fennfüggve trombitál.
Egyik kürtjét tartja Pestnek és keletnek,
Másikat Budának vagy napenyészetnek.
Az ős Duna vigan duplázza harsait
S megtanítja tájok tomboló habjait...

Ama kegyes püspök meredek oltára
Szászszeresen dobja Buda kőszálára,
Szétzuzik az echo a kemény szirtokon
S elterül a hangpor a pesti homokon⁷²

⁶⁹ Barcsay Á. Költ. p. 40.—41.

⁷⁰ U. o. p. 103—105.

⁷¹ Ad invictam Josephi II. imp. militiam, quae in campo Rákos mense aug. exercitationem armorum praesente Caesare faciebat. Hannulik. Lyric. liber 3.

⁷² Csokonai V. Mihály. id. m. II. k. p. 60.

A rákosmezei gyakorlatok évenként alighanem rendszeresen augusztusban zajlottak le, sok kíváncsi idegent vonzottak a fővárosba, ezért kérdezi Gvadányi nótáriusától is augusztusban egy pesti kisasszony:

Honnan való az ur? Rég-é, hogy érkezett
Pestre? ugy-é, tábort látni igyekezett?⁷³

Dunai hajókon s a budai Dunaparton levonuló seregek színes képét adja Gvadányi a falusi nótárius következő részeiben. A II. József korabeli háborúknak — a városon áthaladó seregeknek képe fel-fel bukkan a kor költőinél. Földi János a fővárosi helyőrség ezredeinek a felkelt Belgium elleni hadbavonulását énekli meg: „A Pestről a Budáról 4-ik augusztí utnak indult méltóságos gróf Gyulai s Esterházy nemes magyar regementjeit ily versekkel kíséré ki.”⁷⁴

Midőn Belgrád elfoglalása után 1789-ben Laudon tábornagy visszatért Bécsbe, útjában december 20-án nagy ünnepléssel fogadta Pest és Buda. Ez alkalommal tizennégy vers jelent meg nyomtatásban magyarul, németül vagy latinul.⁷⁵ Tertina Mihály budai gimnáziumi tanár, a budai Ephemerides című latin nyelvű hírlap szerkesztője latin hexameterekben — 36 oldalon — írja le a bevonulást:⁷⁶ Pest lovasbandériumot küldött elébe, a várost feldíszítették, a bíró üdvözölte a hadvezért⁷⁶. Azután Laudon átkelt a Dunán, ágyuk díszlővései közepette, a budaiak fogadták és megszállt a várpalotában. A 17—23. oldalakon a szerző a török háborúval foglalkozó hazai irodalmi, verses művek bibliográfióját adta, ezek között egészében közöl egy szép Hannulik ódát. — Maga a versezet tulajdonképpen nem költői mű: egyrészt verses dicsőítés az új latin költészet szokásos módján, másrészt verses „helyszíni riport” az eseményekről, hiszen írója szerkesztő — újságíró volt. A 18. század végén egyre-másra készültek egykorú eredményeket megőrkítő költemények, ezeknek előadása, nyelve olyan lapos, hogy nem is tartoznak a költészet körébe, hanem furcsa módon — avult nyelven és formában anakronisztikusan — az újságírás területére nyúltak át. Tertina versezete is e körbe tartozik.

A napoleoni háborúk idején jelentős eseménye volt a főváros katonai életének, Károly főherceg, generalissimus a monarchia katonasága átszervezőjének látogatása. A számos üdvözlő vers közül megemlítjük, *Szerdahelyi György* ódáját, Budáról szóló sorait ideiktatjuk — pátosza jellemző a kor alkalmi költészetére —

Buda, Ludovici Magni, regumque potentium,
Mathiae et quos omnes adhuc miratur, amatque
Posteritas, augusta domus, sedesque beatae.
Buda, caput regni Hungarici, gentisque vetustas,
Illion et Troia, urbs multo olim adpersa cruore,
Sed multus etiam, magnisque ornata tropheia⁷⁷

⁷³ Egy falusi nótáriusnak budai utazása 1957. p. 146. — Az 1790-es országgyűléskor a főv. ba érkező horvát tezeredekről és elszállásolásukról is megemlékezik Gvadányi:

Pestre masíroztak ily szép parádéba
Szálltak ugynevezett Gránátos Paléban
Volt is elég részök itten a krumpléba,
A sok rakiába, de kevés kávéba.

(A mostan folyó országgyűlésnek satyrico-critice leírása. 1791. p. 63.)

⁷⁴ Magyar Musa 1787. II. köt. p. 537, 539. F. J. költ. (R. Magy. Kvtár) 1910. p. 128—131.

⁷⁵ Waldapfel id. m. p. 46.

⁷⁶ In immortalis herois ducisque Gedconis Laudonii... Buda 1790.

⁷⁷ Applausus dum seren... et heredit. Carolus V. idus Sept. anni 1805. Budam venit. „Buda, Nagy Lajosnak, Mátyásnak és hatalmas királyoknak felséges háza, boldog székhelye, kiket mostanig csodál mindenki és szeret a maradék Buda, Magyarország feje, a nemzet ősi volta, Illionja és Trójája, hajdon sok vérrel öntözött, de nagy diadalmi jelekkel is ékesített.

Keletkezési idejét tekintve az itt felsoroltaknál jóval régibb, értékét tekintve azonban külön s kiemelésre méltó *Orczy Lőrincnek* egy versrészlete a budai katona-életről. 1772-ben „a budai feredőben Szent Gellér hegye alatt” írta „Futó gondolatok a szabadságról” című bölcselő költeményét. A szabadság-kereső ember rab-voltát egy jobbágyfiból lett budai katona sorsán mutatja be:

Gondolván, kikél majd oskola porából,
Mostoha anyjának kimegy udvarából,
Szabad életre kap káplár jóvoltából,
Ki csak minap jöve werbungra Budából...

Felér nagy vigsággal Mátyás kő-varában,
Mérték szerint béáll az első glidában,
Vezetik palackás, füstös kaszármában,
Fogadják dicsőség fiai számában.

Másnap a dandártól vezetik bástyára,
Lenéz kies mezők, szigetek tájára,
Visszavágy elhagyott apja kunyhójára,
Fohászkodást ereszt zsiros kásájára....

Megtér a strázsáról: fenyőfa dunnára,
Ledül: csak susogva átkot mond sorsára,
Látja, hogy a dobos nótát ver órára,
Szüntelen ébreszti uj terhes munkára...⁷⁸

A katonasors ábrázolása mellett figyelemre méltó a bástyáról látható tájkép meglevenítése

A VÁROSI ÉLET ÁBRÁZOLÁSA II. JÓZSEF IDEJÉTŐL KEZDVE

II. József trónralépése után 1781-ben kibocsájtja a türelmi rendeletet, amely megszünteti a protestánsoknak másodrendű állampolgárrá minősítését és jogi téren lebontja a nemzet tagjai között a felekezeti válaszfalakat. Ettől fogva Budán és Pesten szabadon telepedhetnek meg a nem-katolikusok. Sőt a városoknak be kell fogadniuk a parasztokat is, hiszen a jobbágy szabadon költözhet József rendelkezése folytán — a városokba is. A jobbágy, ha ipart tanult, megszabadult a földesurától. A városokba tóduló új elemek: jobbágyok, protestánsok, zsidók gyorsabb iramú fejlődést hoznak a feudális társadalomban elzárkózott városokban. A cenzura enyhítése a gyakorlatban szinte megszüntetésével volt egyenlő — s az irodalom fellendülésének kedvezett. Buda is ekkor lett újra igazán főváros: a Helytartótanács 1783-ban helyeztetett oda — az egyetem pedig átkerült Pestre. A szerzetesrendek feloszlata tágas, szép kolostorépületeket juttatott hasznosabb közcélokra. Az egyetem a Pálosok pesti kolostorába került, a Helytartótanács a Várbeli ferences zárdába, a karmelita templomból lett — a Várszínház. A hálás budai polgárok szobrot akartek emelni a város fellendítéséért az uralkodónak, amit az visszautasított. Erre utal a Magyar Kurirban megjelent epigramma:

Buda, azt gondoltad, hogy eleget ettél,
Mert porhanyó márvány oszlopt készítettél,
Halhatatlan József nevének áldozni?
Hathatósabb táblád nem fog találkozni?
Álló csillagokkal az egek bérceire,
Ott fényljen örökké nagy lelke bérére?⁷⁹

⁷⁸ Két nagyságos elmének. p. 5—6.

⁷⁹ Bécsi Magyar Kurir 1788. dec. 24. p. 1359.

A nobile officiumként, minden törvényes rendelkezés ellenére sok szünettel, huzavonával és megbízhatatlanul bíraskodó nagyurak helyébe József a bíróságokhoz fizetéses állandó bírákat nevezett ki. Ez is szaporította a tanult elemet és emelte a műveltséget a fővárosban. E változásról írta *Mátyási József*:

Mely nagy pártfogója a közigazgatásnak,
Arra clegendők tanubizonyságnak
A sok lehányt tisztek s polgári tanácsok
Kik a csalárdságban voltak tanult ácsok.
Más nagy városokkal felszólalhat Pest is,
Ahol József által szűnt meg ez a pestis.
(Második Józsefnek hét első királyi esztendei.)⁸⁰

II. József alatt fejlődő Budának állított emléket 1785 táján *Horváth Mihály* (1728–1810) verse:

Redditur augustae tandem sua gloria Budae
Fitque iterum regni, quod fuit ante, caput.
Regia surrexit diva mandante Theresa,
Dignaque semi deis, dignaque Pannonia.
Caesaris auspiciis Josephi curia regni
Accessit princeps, conciliumque patrum.
Et qui militiae dat jura suprema senatus,
Quaeque sacras regni curia servat opes.
Nec satis: et Themidos templum augustumque tribunal
Divino regis munere Buda tenet.
Quid jam Buda tuis addi progressibus optes?
Scilicet ut sedes regibus esse queas?
Fallor, an hoc etiam veniens Budae adferet aetas?
Non fallor; sedes regia rursus erit.⁸¹

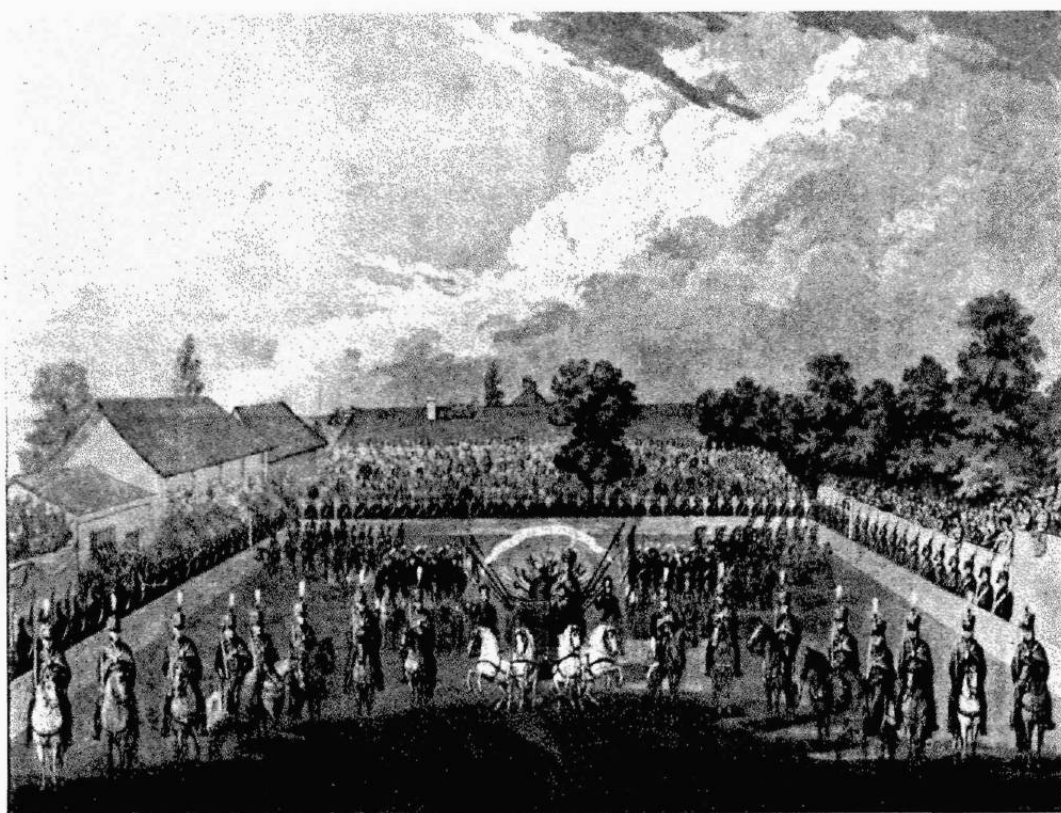
Az eddig mezőgazdasági célokat szolgáló Városmajorból nyilvános sétahelyet építettek. Az egyre szépülő Budán élénk társadalmi élet kezdődött. A Helytartótanáccsal és a katonai főparancsnoksággal ideköltöző magas és kevésbé magasrangú hivatalnokok magukkal hozzák a polgárosult és felvilágosult Bécs nagyvárosi szokásait, kultúráját. *Faber Antal* (1772–1846) is ezek között van. Apja a főhadparancsnokság tisztviselője, magyar nemessé tett brünni német, hivatala a várpalotában volt. A hosszúéletű Faber, aki majdan az 1838-i pesti árvizet is megénekli még latin versekben, s akivel még találkozunk mint gyáva árulkodóval a Martinovics-ügyben, nemcsak lojális, hanem jámbor és takarékos fiatalember. 1831-ben kiadott „*Biographia mea*” című verses önéletrajzában visszapillant a budai gimnáziumban, majd a pesti egyetemen töltött éveire s elmondja, mivel szórakozott abban az időben. Mindez fényt vet az egykori fiatalok életmódjára. Noha Faber főként arra büszke, amit *nem* tett, amivel *nem* szórakozott, noha József szabadabb idejében megengedett volt. Nem halászott, nem vadászott, madarászott, lovagolt, mert mindez pénzbe került, ezenfelül „veszedelmes” is. Nem ivott kávé, sem szeszes italokat, nem táncolt. Thalia házát sem látogatta, mert sajnálta erre is az időt és a pénzt. Fő gyönyörűsége a kirándulás volt. Átgyalogolt Pestről-Budára. A hajóhídon. Télen a jégen át. A várpalotából, apja hivatalából az ablakon át nézte Pestet, a környék óriás mezőit. Vizitelni ment anyjához és kis hugaihoz. Ezenkívül még sakkozni szeretett, kávéházba is — ami nem volt tilos — csak azért járt, hogy a sakkozóknak kibiceljen. — Ime a filiszter élete a régi Pesten.

⁸⁰ Mátyási: Semminél több valami. Pozsony 1794. p. 107.

⁸¹ Horváth M.: Carmen prognosticon de futura Buda amplitudine. Otia poetica. Posonii 1797. p. 12. Ford. 1. függelék.

A Kúria épülete a Ferenciek terén (a Barát utcában)

Fischer J.: Alexandra Pawlovna és József nádor tiszteletére rendezett karusszel
Aquatinta. (Magy. Tört. Arcképcsarnok)

Gvadányi: „A falusi nótáriusnak elmékedései, betegsége, halála és testamentoma” 1796-ban megjelent művében megírja, hogy a kevésbé óvatos fiatalemberek mivel szórakoztak:

Pesten s Budán kinek mint tetszik mulathat,
 hogya pénze vagyon, kedvére vigadhat.
Sok a Heccbe megyen, vadak viadalát
 nézi szeléndek ezeknek oldalát
Mint marják, fülükre miként cseszeszkednek,
 vadak is ellenek hogy mint berzenkednek.
Sok szeléndeknek kiomlik itt bele —
 de sok pénzt bevévén, nem gondolnak vele. —
A kávéházakban sokan besétálnak,
 enyhítőitalok ahol készen állnak
Így iszik rozólist, a másik csokoládét,
 ki meg kávét hörpöl, vagyis lemonádét.
Akik piliárdon a tekéket verik,
 a pénzt parthiekként egymástól elnyerik.
Némely asztalkáknál játszanak vojtkot,
 cavallót, pigétet avagy is lombrákot.
Vigak azok, kiknek a szerencse szolgál,
 sampaner s más külbor ilyenek előtt áll.
Azok pedig, kik a pénzeket elvesztik,
 magokat mélyebben játékba eresztik;
vélik, hogy játékok talán jóra fordul,
 Fortuna mint eddig, nem néz rájuk mordul.
...Sokan a Dunának vert hidján sétálnak,
 beszélgetés végett két végén megállnak,
hol mind a két nemből valók összegyűlnek,
 jeges italokkal tréfák közt enyhülnek.
Innét kinek tetszik, megy komédiába,
 vagy bálba, már ehhez elkészült szálába.
Itten mindent, amit kívánnak, azt tesznek,
 táncolnak, játszanak, pénzért isznak-esznek.
Pestet-Budát tartom én Éden kertjének —
 más is, hogyha baja nincsen erszényének.⁸²

Az bizonyos, hogy nem „éden-kertnek” tartja a várost” „pesti dicsőség” pénztelen szerzője. Csokonai verses gyűjteményeinek újabb kiadásában szerepel ez a költemény.⁸³ A 18. század-végi kéziratos énekkönyvek diákos, szabados hangnemében írt versben a költő panaszkodik mennyi költsége van és megaláztatást szenved az ingyen ebédért, s amiért törvénycsavarást tanulhat. Felemlíti az Orczyáltal már 1772-ben panaszolt tisztátalanságot: „Büdös kőfalak közt poloskákkal élni...”

Ez elegy-belegy népek Sodomájába,
Török, zsidó, rác, német, tót rut nyájába
Ne rühesítsd, arra kérlek, erkölcsödet...

inkább eredj haza, falura.

Hiszen itt minden dicsőség abba áll,
Ha az ember locsog, pipál, ül vagy sétál,
Hörpöl pergelt török babot szűk kortyokkal...
 Egy különös szabadságu pipaházba,
Hol egyhuzamba félnapig is elnézik
Némely bolond csont tekéssel hogy tekézik...

⁸² Gvadányi: A falusi nótáriusnak elmékedései, betegsége, halála és testamentoma. 11. paragr.

⁸³ Genius 1922. Franklin (193?) Szépirodalmi K. 1956.

Szinte ehhez hasonló a promenádé,
Ahol: kicsoda ez? valjon könnyen ád-é?
Volt-e s hányszor ez a virág megaratva?
Szép mód vagyon kitanulni sétálgatva.⁸⁴

Az előkelő társaság szórakozásáról szól a minden bizonnyal álnévű Gesellius Georg⁸⁵ — egy Pomázba tett kirándulást örökít meg. Teleki, Brunswick, Ráday, Aczél, Darvas, Bezerédy, Beöthy — ezeket a neveket említi szerzőnk — vidám beszélgetés közben, a hölgyeknek udvarolva szállnak hajóba, helyesebben: gondolába. A hajócska elindul a hídtól:

...entfliehet der Brücke,
Die, traulich vor unserm bezaub'renden Blicke,
Das stolzere Ofen verbindet mit — Pest.
Da rasselt jetzt über die seufzende Brücke
Mit blinkenden Waffen, mit drohendem Blicke,
Die leidige Folge vom friedlichsten Krieg...

Doch flieget...
Das Schiffchen stets weiter und weiter, und lässt
Mit Tempeln und Musen- und Handlungsgebäuden
Die beide noch grosse Verbesserung leiden,
Zurück das gelehrte, das handelnde Pest...

Und wend ich den Blick auf die andere Seite:
Da schwimmt der Nachen, mit Schiffen in Streite,
Vorüber von Ofens bewässerten Stadt,
Die nützlich sich da zu der Donau erniedert,
Und jezto mit Türmen und Häusern befiedert,
Die Miene von schiffenden Städten jetzt hat.

Und drüben schwebt Ofens erhabene Feste,
Auf Felsen, an diesem neptunischen Feste,
Wie hüpfend, vorüber dem trunkenen Blick;
Doch ach, nach so mancher verwüstenden Fehde
Mit Türken bei allen Palästen, nur öde;
Seh' ich, in ihr goldenes Alter zurück.

Wo Ludwig der erste den Zeppter da führte,
Und Sigismund lieber dort oben regierte,
Und tapfer und weise der muntre Corvin,
Den glänzendsten Hofstaat Europens da führte,
Mit Weisen da dachte, mit Schönen da spielte,
Und Helden bewundernd, nur sahen — auf ihm.

Zwar prangt sie noch königlich dort mit dem Schlosse;
Doch fehlt des erhabenen Hauses Genosse;
Doch desto erfüllter ist dort der Palast
Von denen, die an der so furchtbaren Stätte,
Der Könige sitzen, der richtenden Räte,
Von denen mein Brunswick schon jezto die Last
Von einem der obersten Aemter erträget...

⁸⁴ Csokonai V. M. id. m. I. köt. p. 383.

⁸⁵ Die Wasserfahrt nach Pomaz 1790. 63. p. ford. 1. függ-ben.

Seh' ich nun da weiter zurücke; so reizen
Die Häuser der christlichen Juden, der Raizen,
Das Auge in einer besonderen Stadt,
So niedlich da an das Gebirge gereihet,
Das, stolz, sich desselbigen Namens erfreuet,
Das meines Herzynjens Erhabenstes hat.

Doch taumelt das Alles, mit städtischen Prunken,
Vorüber, als wäre das Alles jetzt trunken;
Doch fesselt mein Blick sich ein Weilchen: ich seh'
In einem der vielen und langen Quartiere
Der Wasserstadt in gar vergnügten Reviere,
Das Türken hier beten: eine Moschee.

Dagegen war jenes erhab'ne Gebäude,
Auf jenem Gebirge voll Reben, die Weide
Von christlichen singenden Betern, und jetzt
Muss, auf die Gebote des Vorurteilsfreien
Beherrschers von hier, es dem Krieger erfreuen,
Der freilich jetzt leider! dem Staate mehr nützt.

Auch sind der Gesundheit so heilsame Quellen
So milde dort: dass sie, mit dampfenden Wellen
Veredeln das schlechtere Wasser des Stroms
Der Donau, die, kalt und mit Stolz sie empfängt,
Und dafür mit siedender Lust wird versenget.

Jetzt rückt erst zum neuen Altöfen, noch Roms
Der Städte Tyrannin Geschöpf. Stationen
Erzwang sie sich hier einst für ihre Legionen,
Die ihr mit den Waffen ersiegten die Welt.
Jetzt ist es fast bloss ein Gemenge von Buden...

Da spiegelt im Strom sich ein edles Gebäude,
Wo man ein Gespinste von Würmern, die Seide
Noch einmal, zum Putze der Damen selbst spinnt...

Ime a város látképe. Mátyás, Lajos emlegetése, a királyi palota királytalanságának felhánytorgatása valószínűsíti, hogy hazánk fia írta a költeményt — a verselés módja arra mutat, hogy ismeri, olvasta a kor német irodalmát, Wielandot, Goethet, talán Schillert is — lehet, hogy a fiatal Schedius rejtőzik az álnév mögött — akiről feltételezhető, hogy összeköttetésben volt a felsőbb hivatalnokréteggel. Lelkesedik a városért, bár megállapítja, hogy sok javítanivaló is akad. A két part minden fontos helyét felsorolja — a rácvárost, Rózsadombot, a kiscelli trinitarius klostromban berendezett invalidus-házat, az óbudai selyemszövőgyárat. Továbbá megemlíti még a Margitsziget idilli szépségét, az apácakolostor romjait, ahol a pajzánkodó szerző szerint most kevésbé szűzies gólyák párosodnak. De jobban tetszik költőnknek az újpesti sziget, amelyre nem nehezedik remetehangulat árnyéka. Úgy tetszik, nemcsak a természet, emberkéz is közreműködött növényzete ápolásában, hiszen a sziget parkhoz hasonló.

A pomázi víziút leírása megérdemli, hogy kiemeljük az ismeretlenség homályából — a város egyik legrégibb részletes költői leírása — a József-kori társaséletről is dokumentum.

Egy környéki kirándulást ír le Mátyási József is „Péceli menykő készült 19. szept. 1789. Budán” c. versében. „A várban lakó méltóságok — főnemes urak s asszonyságok” elhatárolták ugyanis, hogy mulatni mennek és mivel „látván uraink is, hogy Budának hegye — A nagy mulatságnak igen szűk vármegye” a síkságra, a péceli kastélyba helyezték a mulatság színhelyét, melynek fénypontja a tűzijáték „a péceli menykő” volt.⁸⁶

⁸⁶ Semminél több Valami. p. 279–281.

Ugyancsak Mátyási ír a fiatalság szórakozásáról „Budán történt fiatal ugrás 1789-dik esztendő. július 18-dik napján” címmel. A költő barátaival sétára indult „postasíppal elől a vigasság” haladt A furcsa felvonulást a város lakói megbámulták:

Bámult a némettség borjui szemekkel
Mondván: Apolló ez a kilenc szüzekkel,
De csudálni ilyen népet nem is csuda,
Mert ily új kapukra ritkán borju Buda.

A szabadban azután kártyáztak: tarokkot, pagátot.

Sűrűbb győzelmi tapsolások lettek
Mint midőn e mezőn hajdan megverettek
A budai várat bitangló törökök
És a magyarokhoz visszajött örökök.

A kirándulást bakugrással fejezték be, miközben Mátyási meg is sántult és ebből messzemenő bölcselkedő következtetéseket vont le.⁸⁷

Az az érdeklődés, amely a Mária Terézia uralkodása végén és II. József idején országosan fordul a fejlődő Pest-Buda felé, hozta létre a kor nevezetes verses elbeszélését, Gvadányi József írását: Egy falusi nótárius budai utazását. 1787-ben írta Gvadányi, 1790-ben jelent meg, nagy hatására jellemző, hogy már a megjelenés évében három kiadása volt, mert a pozsonyi után a Pozsony Komárom-i jelzésű példányok egymástól eltérő sajtóhibái utánnyomásra utalnak. Hőse — egy nemrégén létrehozott intézmény — a falusi jegyző alakjában a parlagi értelmiség képviselője.⁸⁸ A városról elmond jót, rosszat, de inkább a jót, a fejlődést ábrázolja benne. Két évvel előzi meg a pomázi hajóút leírását.

A peleskei nótárius Cinkotán át érkezik Pestre. Barátja jóvoltából aztán a Császárfürdő mellett száll meg. Elámul a város szépségén, bejárja a város majd minden nevezetes helyét. Leírja a hajóhid forgalmát, a barátok templomát, az országházat, a bált a Hét választófejedelemhez címzett fogadóban, szó esik színházról, heccről. A falusi nótárius élesen kikel a külföldet majmoló magyar nemesek, katonák, dámák ellen. Kigúnyolja ruházatukat, szokásaikat, beszédüket, keményen megleckézteti őket. (— A mű a nemzeti mozgalom kibontakozásához kapcsolódik, annak jobbszárnyát képviseli). Érdekes, hogy ugyanakkor leírja a rácvárost, beszél a várost lakó rácokról, görögökről, szokásaikról, szállásadója német serfőző — és az idegengyűlöletnek nyomát sem találjuk. Gvadányi nyilván természetesnek tartotta, hogy kereskedelmet, ipart idegenek űznek (ilyen foglalkozásokhoz nemes nem alacsonyodhat le, paraszt nem emelkedhet föl képzeletében). — Az idegenajkú polgárság már későbbi költőknek volt a bánata. Az idegeneket majmoló nemeseket ostromozó falusi nótárius barátjának, a kancellistának házasságát a gazdag német serfőző leányával örömmel veszi tudomásul.

A város dicséretét az elbeszélő költemény negyedik része tartalmazza — „amelyben Budát, Pestet és ezeknek vidékét írja le” — A nótárius kimegy a Duna partjára, elragadtatva szemléli Mátyás palotáját, a tájképet:

A természet tette ott remek munkáját,
Mert ha ki tekinti Budavára táját,
Nem fog itt mást látni, csak szépség csodáját
És a teremtsnek egy nemes formáját.

Menedékes hegyen van a vár építve,
Erős kőfalakkal s bástyákkal kerítve.
Napfényen ragyogó tornyokkal szépitve,
Utcai kövekkel vannak béterítve.

Ezeket nagy roppant házak ékesítik:
Sok költséggel épült templomi szépítik,
Piacán felszökő kutak diszesítik,
Gyönyörű lakosi nagyon nemesítik.

⁸⁷ U. o. p. 265—270.

⁸⁸ Helikon k. 1957. p. 202 62—63.

Mátyás palotája, a helytartósági és katonai épületek után beszél a parti városrészekről:

E vár alatt még más három város fekszik,
Egy mérföld a hosszok, mely is jól kitetszik,
Óbuda, Vizváros, Tabánnak nevezik,
Ezeket csodálva jövevények nézik.

Néhány meleg fürdők benne találhatók,
Minden sorsból valók ezekben mulatnak,
Doktorok, borbélyok ezek körül laknak,
Azért is betegek itt felgyógyulhatnak.

Megemlíti a vízivárosi mecsetet, a budai szőlőket — elragadtatva nézi a nagy dunai hajóforgalmat és utal annak kereskedelmi jelentőségére. Leírja a hajóhídon zajló vidám életet. Szól végül a Budánál ékeesebb Pestről, amelyben a tudomány — az egyetem — lakik és befejezi a leírást az évenként ismétlődő hadgyakorlatok színterének, a rákosi mezőknek említésével.

A továbbiak folyamán nótáriusunk gyakran kel ki a városi élet eltorzulásai ellen — de hogy az első benyomás, a város szeretete az uralkodó érzés benne és költőjében, bizonyítja, hogy szomorúan távozik, nem sikerül letelepednie, nem kapja meg a janitori állást, amire pályázott.

A nótárius utazásánál kevésbé ismert és nehezebben hozzáférhető az 1790–91-iki országgyűlés satyrico-critice leírása — újabb kiadása nem is jelent meg a 18. század óta. Pest-Budát leíró részletei pedig igen érdekesek. A János fővételi vásárról szóló részt ideiktatjuk. Eleven leírása a vásári életnek és megjelenik benne a fiatal gavallér — a hetyke, semmirekellő típusa, a száz évvel későbbi irodalom kedvelt alakja, akit majd Herczeg és társai több rokonszenvennel, de kevesebb realizmussal ábrázolnak:

Szent János fejének vétele napjára
Vásár esvén Pesten, kísértáltam arra,
Általérvén Dunának a tulsó partjára,
Balra tértem a sóháznak tájékára...

Jött itt egy gavallér sárga csikó lovon,
Fiatal urfi volt, ugratta azt mohón,
Hol jobbrul, hol balrul vágta lovát pofon,
Szúrta hideg vassal mind a két oldalon.

A csikó zabláját kapkodta fogával,
Vagdalt elő s hátra két szárcsa lábával,
Rázogatta fejét, felhányt a farával,
Mondám: e most mindjárt tréfát tesz urával.

Ugy is lett, mert fejét sügyének vetette,
Fara felhányását szünetlen ejtette,
Báranyugrásait, amint elkezdette
A fazekak közé urát terítette.

Ezek közt a csikó sok bakugrásokat
Téven: jobbra s balra szintugy forgásokat,
Első, mint hátulsó lábbal rugásokat,
Tett a fazekak közt szörnyű romlásokat.

Recsegett, ropogott, lett itten sok cserép,
Hova patkója ért, nem maradt semmi ép,
Szerpenyű, tál, fazék, rátó volt bármely szép,
Szóródott, mint házrul sebes szél zsupot tép.

Merre a ló nyargalt, sok ember állt és várt,
Hogy valaki majd megkapja a kantárszárt,
S megtartja, de a ló észrevette mindjárt,
Nyomon visszanyargalt, tett újabb-újabb kárt.

Vala itten lárma, vala itt kiáltás,
A vén asszonyoktól adatott sok áldás.
Az ur fejére sok ördög kívánás,
Sok szép titulusok, szörnyű átokmondás.

Ugy szórták a lóra a tört cserepeket,
Mint csoportban látni ősszel verebeket,
Csordák közt szállani a seregélyeket,
Avagy port kavarni a forgószeleket.

Az urfi fejről leesett csákója,
Összetört tokostul kócsag tollforgója,
Ezüst szerszámárul lehullt orodója,
Boglárok, s lovának mind a négy patkója.

A fazekak között felállá lábára,
Tántorgott, mert esett fejének lágýára,
Cseréptől karmolást kapott orcájára,
Amelyből nem kevés vér folyt ruhájára.

Rajta vén asszonyok meg nem könyörültek,
Sőt inkább mérgekben szintén úgy zöldültek,
Körülötte hamar össze is csödültek,
Mégfosztani ötlet mindentül készültek.

Egyik fazekának, más serpenyűjének,
Ez a rátójának, más a begréjének,
Adja meg az árát, kérte fedőjének
Maga vegye hasznát ezek cserepének.

Mint viperák kezdték szegényt ráncigálni,
Előre, hol hátra rútul taszigálni,
Igérte, hogy fogja őket kontentálni,
De szavára mégis egy sem akart állni.

Egy mondá: — Vonjuk le róla a gyűnyját!
Kiáltott más: — Húzd le mentéjét, dolmányát;
Húzd le, ne hadd rajta ingét, sem gyatyáját,
Ezekkel fizesse kárunknak summáját!

Meg is ijedt ezen fiatal gavallér,
Halavány lett, mintha nem volna benne vér,
Láttam, várasbíró ím jön, ha ideér
Majd minden vénasszony mindjárt eszére tér.

Ideérvén, kívánt békességet tenni,
Mondá, itt lármának nem kelletik lenni,
Vénasszonyok felé igyekeztén menni,
Még csak akkor kezdett a harc erőt venni.

Mert valamint bombik szálltak Dubicába,
Amikor azt vitták, ugy ezen utcába,
Vénasszonyok állván, ordre de batályba,
Hánytak fazekakat ennek is nyakába

Volt vele egy drabánt, kezébe volt korbács,
Hol csak vénasszonyt ért, vágta mint fát az ács.
De erre is rátó, begre, fazék, forgács
Oly sűrűn hullt mint, meggy ágyuból a kartács.

A gavallér gondot viselt itt magára,
Elillantott innet, elment kvártélyára,
Lovásza meg fogván lovát, szállására
Vezette, sánta lett ez három lábára.

Volt-é ezen felül más szatiszfactio,
Lett-é fazakakért bonifikáció —
Nem tudom, mert messze lévén a kaszinó,
Hazamentem, mivel másnap volt szesszió.⁸⁹

De a városházhoz oly hír futamodott,
Hogy a vásár mellett ég és tűz támadott,
A bíró megijedt és oda szaladott,
Sietve hat víziágyukat vonatott.

Látván, hogy tűz nincsen, s miben van a dolog,
Hogy minden vén asszony fazekat hány s morog,
A vásárbíró is vérzik és tántorog,
Élet halál között a drabant is forog.

Hat víziágyukat nékik szegeztette,
És amazonokat vízzel lövettette,
Mint az egereket, ugy megfürösztötte,
Igy a batáliát elvégzettette.

Amelyet közülük viz derékon ére,
Dülött, mint menykőtől csapott, föld színére.
Dorkó feldült, Borka esett csak térdére
Annóknak mint őznek villámlott fejére.

Drabantok érkezvén, azokat fogdosták,
Ha kik még zajgottak, korbáccsal csapdosták,
Friss legények lévén hamar elkapdosták,
A városházánál lyukba is dugdosták.

Másnap a piacnak kellő közepére
Sorba állittattak, szégyennek kövére,
Kinek rátot, kinek serpenyüt fejére
Tettek: s akasztottak táblát a mellére.

Gvadányi mellett talán Szerdahelyi György Alajos az, kinek költészete részletes képét adja a 18. századvégi Pest-Budának. Az egyetem esztetikai tanszékének vezetőjeként került a fővárosba, tanszékét József idejében átadta a felvilágosult Werthes Ágostonnak, maga a budai gimnázium igazgatója és a Helytartótanács tanügyi vezetője lett. A magyar esztetika úttörőjének tekinthető — érdemei vannak a magyar Shakespeare-kultusz megindulásában, de működése ellenszenvet váltott ki a nemzeti mozgalom virágzása idején. A magyar tanítási nyelvet ellenezte, az 1807-i országgyűlésen azt az érvet is felhozta ellene, hogy a hazai nem magyarajkú ifjúság nem kényszeríthető a maroknyi magyarsághoz való alkalmazkodásra.⁹⁰ Természetes, hogy verseit is latinul írta. Költészete iskolás, lapos, de számunkra sok fővárosi vonatkozású verse teszi jelentőssé. Számos alkalmi versen, előkelőségeket üdvözlő poémáján kívül nagyszámú epigrammája szól a gyorsan fejlődő városról, egyes épületekről, a városi életről, a város kisebb nagyobb szenzációiról. — Költeményei két kiadásban — (Silva Parnassi Pannonii — Vindobonae 1788 és Budae 1803) nem teljesen azonos tartalommal jelentek meg, ezeken kívül számos alkalmi versezete külön röplapon maradt fenn. A már korábban említett költeményein kívül (a budai hévizekről — az egyetemmel kapcsolatban írott versek Károly főherceg üdvözlése) — mint pest-budai vonatkozásúakat megemlítiük Vörös Antal úrhoz Budán létében, Brunszvik Antalhoz, mikor beköltözött budai új palotájába, a befagyott Dunáról, József nádorhoz, amikor 1801-ben visszatért Italiából Budára, Denhofer Józsefhez, a budai palota főkamrásához írott verseket — Leírja Fekete György gróf temetését, a

⁸⁹ Gvadányi: A mostan folyó országgyűlésnek... p. 41, 50–54.

⁹⁰ Pintér Jenő. magy. irod. tört. 4. köt. p. 866–867.

felvonuló tömeget.⁹¹ A „De pomerio urbis Budae? c. költeménye jegyzetében⁹² — mert a tudós költő dús történelmi és filológiai jegyzetekkel kíséri költeményeit — elmondja, hogy gróf Niczky Kristóf választékos ízléssel emelt kertet és házat Mátyás király kertje helyén s az épület homlokzatára azt akarta iratni: „Nyugalomnak, nem hanyatlásnak”

1784-ben nagy látványosság tanúja volt a két város: Szablik István piarista tanár, Montgolfierék sikeres kísérletének hírére maga is készített füst-hajtotta léggömböt és fel is bocsátotta Pesten majd a következő évben Nagyváradon. Az eseményt rendtársa, Hannulik megénekelte. Szerdahelyi, a volt jezsuita nem vállalkozott az idegen rend dicsőségének megörökítésére, de mikor egy vásári mutatványos a budai Vérmezőn próbálkozott léggömb felbocsátásával — belépő díj ellenében — de siker nélkül, a bukást kicsúfolta:

Fama volat, plenaque manu schediasmata spargit,
Et vocat ad Campos Martia Buda tuos.
Currite Budenses, Pestani currite Cives!
Res erit in patulo prodigiosa loco.
Ille (virum, et nomen sciēs) spectacula vobis,
Sed prius argentum promite, mira dabit.
Convenere Urbes, collata pecunia multa est,
Cingitur armatis tota corona viris.
Expectamus — abbit tempus — venit Hesperus; — Euge
Magne Vir! aerium mitte per alta Globum.
Ille quidem sudat, sociosque ardentius urget;
Sed Globus in fixis haeret uterque locis. —
Pro! te hominem fatuum, lucrique cupidine caecum!
Quis furor est propriam vendere stultitiam?
Redde, quod a nobis argentum sumis Agyrta,
Et fruire aeterno nominis opprobrio.
Utque suum namquam te credidit esse Minerva,
Sic te nec videat, nec putet esse suum.
(Spectaculum globi aerostatici in campo Budensi promissum.)⁹³

A tömegek zúgolódásának ez a friss hangú ábrázolása elűt a költő egyébként iskolás modorától. — Az utca hangja nyilatkozik meg epigrammájában, mely az angolok 1789-i tengeri győzelméhez fűződik a Nilus torkolatánál, az abukiri csatában:

Fama est, et credo victores esse Britannos;
Fama est, et credis, sed tamen usque negas.
Perge, nega domitos, sparsosque per aequora Fancos;
Quo magis ista negas, hoc magis vera probas.
Si licet, edicam: Vestrum est ea facta negare,
Quae profligati facta fuisse dolent.
(Anglorum victoria anno 1798. ad ostia Nili relata)⁹⁴

Ez is a pesti utca: a franciák barátai, a forradalommal rokonszenvezők nem akarják elhinni az angol győzelmet, — a lojális Szerdahelyi megrója őket.⁹⁵

⁹¹ Silva Parnassi, Buda p. 59, 69, 136, 192, 195, 111.

⁹² U. o. p. 78. (Niczky háza a Városmajorban volt)

⁹³ p. 35. A fegyelmezett ízlésű, de közepes tehetségű sárospataki tanár, Vályi-Nagy Ferenc (1765–1820) magyar verssel csatlakozott a léggömb megéneklőihez; ő az emberi telhetetlenség megnyilatkozását látta benne. (Óda a levegői gömbhöz. (Polyhymnia. Sárospatak, 1820. 176–178. o.)

⁹⁴ p. 175,

⁹⁵ Ford. a függelékben

A török kiűzésének századik évfordulóját a város megünnepelte. (A század elején az évforduló napja hagyományos ünnep volt, a „Szent Jobb” Budára hozatala óta augusztus 20 volt a város nagy ünnepe). A puritán II. József hivatalosan nem mozgatta meg a versírókat, a magyar költők pedig éppoly kevésbé vették tudomásul az eseményt, akár száz év előtt. Csak *Földi János* (1755–1801) a nyelvész, természettudós, poéta — Csokonai későbbi barátja és orvosa, írta meg „Buda várának a töröktől lett visszavételének századik esztende” c. alkalmi költeményét.⁹⁶ Erre is inkább a város fejlődése, semmint Leopold császár hajdani győzelme ihlette meg. A vers jegyzeteiből értesülünk, hogy az ünnepet nem szeptember 2-án, hanem 10-én ülték meg „de hogy szebben mehessen csak végbe”. Ágyúdörgés hirdeti az ünnepséget — a város népe a „szabad” bástyákon gyülekezik — a buzgóbbak pedig a Vár templomában küldi háláját az égnek. Földi felszólítja az öregeket, meséljenek az ifjúságnak arról, milyen nyomorúságot jelentett a török uralom, mit hallottak arról atyáiktól. A vár ostromának „magas kőfalában látszik most is nyoma”: félig besüllyedt golyóbisok vannak még a falakban. A város azonban most már nagyot fejlődött. A vers vége:

Buda, sok változást, amely kiállottál,
Sok oltalom s vivó ostromon forgottál,
...Mind erős hegyeid mély fundamentoma,
Légy mozdithatatlan békesség temploma!
Számld századidat békesség ölében,
Mig magyart találni magyarok földjében.⁹⁶

A legemlékezetesebb ünnepség a város életében talán József nádor első példátlan pompával megült menyegzője volt. — Sándor Lipót után a második Habsburg nádor, József rokonszenvesebb egyénisége hamar sok hívet szerzett Magyarországon. Birtokot szerzett az országban, mint a francia háborúk idején fegyverbe szólított nemesi felkelés parancsnoka, magyar ruhában forgolódott a nemesek közt. Budán lakott, ott tartott udvart és mindenkor résztvett a főváros közéletében, kapcsolatot tartott tudományos és irodalmi körökkel. A nemzeti vágy, hogy Buda megint királyi székhely legyen nem vált valóra, József náddal legalább az uralkodóház egyik tagja telepedett le udvarával a királyi székhelyen. József rangjának, tekintélyének emelését látták az orosz cárnő Alexandra Pavlovna nevű leányával kötött házasságában. Magyar, latin, német, francia ódák, epigrammák, idilliumok születtek a nász megünneplésére. *Virág Benedek* három szép ódával áldozott az eseménynek: Általános hangú bevezető az első, Magyarország örömét, ünneplé, — a második így kezdődik:

Jer hamar! Régen kitárult karokkal
Vár hazánk, József, kebelébe vissza!
Jer szerencsénk fia, ritka kincsű

Hercegi Jason!

Ó, dicső Mátyás palotája! Hosszas
Árvaságnak szomorú ruháját
Vesd le már, látod: közelit szerencséd

Büszke reménye.

És te, felséges szeretet leánya,
Akinek szívét örömről ajánlja,
Légy Alexandránk s olajággal ékes

Békegalambunk!

Nézz le pompádnak ragyogó egeről,
Néked örvendez Buda, Pest lakossa,
S véled együtt szent koronánk megyéi

Néked örülnek.

A harmadik versben már az új asszonyt üdvözlí:

Én pedig Rákos mezejének első
S csak ma kelt virágját
Nyujtom ölednek.

(Örömeinek. 1800. esztendőre.)⁹⁷

⁹⁶ F. J. költ. 1910. p. 132–137.

⁹⁷ A régi magy. költészet 1904. Remekírók képes kvtára p. 267–268.

Csokonai Vitéz Mihály

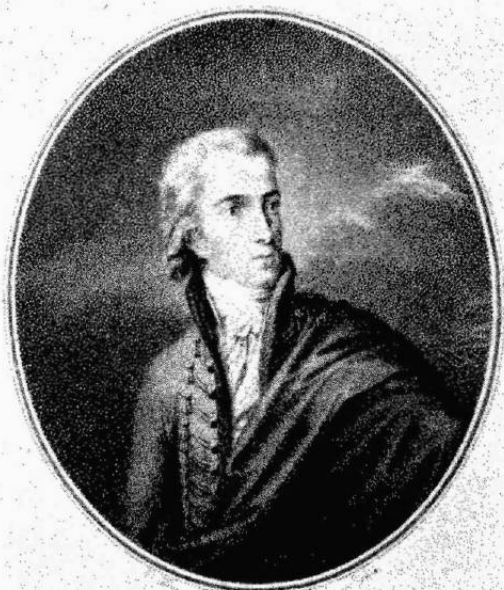
Martinovics Ignác

Guzmics Izidor

Schedius Lajos

Kazinczy Ferenc

Berzsenyi Dániel

Vitékovich Mihály

Kulcsár István

Előljárt az ünneplésben *Csokonai Vitéz Mihály*. Somogyban lakott, midőn 1799. szeptember 24-én megírta „Az igazság diadalma” című hosszú költeményét Mantuának a franciáktól történt visszavétele alkalmából. A parlagi Magyarország közvéleményét fejezte ki a francia-ellenes koalícióról s végül nagy reményeinek ad hangot a magyar-orosz kapcsolat létrejöttéről:

Mondjátok énekét ama két mátkának,
Kiktől új hajnala lett Buda várának,
Melynek csak azt mondták pusza düledéki:
„Voltak, de nincsenek Árpád maradéki!”
Csak bajnoki sírkő volt roskadt teteje
S egy vitéz testének koronátlan feje:
Mert benne királyok vérségi nem laktak,
Miolta Mohácson hazámnak sirt raktak.
Zendülj meg hát, lantom, mert zeng Buda vára:
Bé ne pókhálózza e Kupa határa,
Hová, bár hazámban legtulsó sarkalat
A budai öröm vivátja elhaladt.
Dalra, gyenge lantom, tolmácsa lelkemnek!
Végy részt örömébe az egész nemzetnek,
Mely örvend, hogy az ő nádorja és feje
A legfőbb császárok fia, öccse, veje.
Igaz, nagy tisztelet a magyar hazának,
Midőn mátkát az ő nádorispánjának
Ajánl a világnak legfőbb birtokosa
És néki sógora lesz Buda városa...
S hogy egy nagy császárság ily kisded országgal
Fogott mostan kezét ez új házassággal...⁹⁸

Az alkalmi ódával *Hannulik János* sem maradhatott el, aki különben is tagja volt a szentpétervári akadémiának:

Tu Buda quondam Pannoniae nimes
Dilecta sedea regibus, in tuo
Josephum Alexandramque sponso
Laeta fove gremio repostos.
Divesque tantis hospitibus, caput
Superba tolle, et barbaricae immemor,
Quam trax tibi impressit, ruinae,
Spem gere splendidiora aevi.
Corviniani cultus amaenior
(Praedico rerum prospera) saecula
Redibit, et surgent colossi
Trans mare veliferum recisti...⁹⁹

A házassághoz fűzött nagy remények azonban esztendőre már azért is eloszlottak, mert a fiatal nádorné — meghalt.

A nekiszépült Budára
Nádorispányunk számára

Egy alótt hoztak volt:

De alig lett virágzása,
Mint az álóék szokása,

Ő is azonnal meghalt.

⁹⁸ Csokonai id. m. I. p. 694–695.

⁹⁹ Ode... palatinó Josepho ac Alexandrae... sacrata. Pest 1800 „Te, Buda, hajdan Pannonia királyainak felette kedvelt székehelye: melengsd az öledbe helyezett mátkákat, Józsefet és Alexandrát. — Ilyen vendégekkel dúsan, emeld fel büszkén fejedet; feledd a barbár romlást, mellyel elnyomott a török: reménykedj fényesebb korszakban. Szerencsés dolgokat jóslak: az óriás Corvinnak kellemetesebb finomsága visszatér, évszázadok emelkednek fel, és a tengeren át újra zászlót emelsz...? (Hannulik)

verselte meg a gyászos eseményt Csokonai¹⁰⁰ és vele mások.

József személyéhez, Budára érkezéseihez, külföldi útjaihoz, névnapjaihoz azonban továbbra is alkalmi versek nagy száma fűződik. Gyakori a versekben Buda emlegetése — idézzük itt *Kultsár István* 1805-ben írott köszöntőjét, amely a város gazdasági fejlődésére, a virágzó kereskedelemre utal a névnappal egyidőben zajló híres pesti József-napi vásár idején. Nemcsak természet leírásnak szánja, elvont értelemben is mondja: „Bús télnék sanyarú nyomain nem borzadozunk már...”

Hol Duna jég hátán természet halva henyéllett,
Csergedező vizeket tátrai szálfa hasít...
Kárpátnak heverő javait majd látni hajókon,
Hernád, Zagyva, Sajó pesti Dunába szakad...¹⁰¹

Ugyanakkor azonban a 19. század első évtizedeiben a francia háborúk okozta kereskedelmi, gazdasági konjunktúra mellett a szegényebb néposztályok keservesen sinylették a közterheket, az inflációt. *Verseghy Ferenc* festi ezt az állapotot ugyancsak 1805-ben:

Láttam én küzködni a sok nyavalyával,
Mint Sysiphus küzdött hajdan a sziklával,
E polgári rendet két fővárasunkban,
Mióta jóegű s termékeny honunkban
A mocskos kereset a nagy drágaságot,
Ez pedig megszülte a nyomorúságot.
Itt egy atya sinlett nyavalyás ágyában,
Ki egészségének virágzó korában
Gyermekeket, cselédeket táplált munkájával.
Ah, de már nem győzvén hosszabb bajával,
A halál s élet közt tovább viaskodni,
Keseregve nézte házat alkonyodni...
Mert romlása nélkül tengődő házának
Sem orvoslásokat nagy nyavalyájának

Kevés vagyonából nem tudott szerezni,
Sem nyugodt elmével sirjába sinleni:
Igy vagy amúgy látta mindenét pusztulni,
Látta feleségét, gyermekét koldulni.

Amott meg egy anya, megfosztva férjétől
S körülfoszoruzva számos gyermekétől...
Nem volt elég senyvét tűrnie testének,
Nyugtát is enyészni érzette lelkének:
Fiai elkezdvén a jótul fajulni
S különbféle gonosz utakra indulni,
Szemrehányások közt költségért faggatták
S epekedő szívét naponként szaggatták;
Még romlott leányi tőle elszéledtek,
S a legszemtelenebb életnek eredtek...¹⁰²

Az elesett elbetegedett polgár számára csak a gazdagok magánkezdeményezése hullathatott egy-egy szociális olajcseppet. *Verseghy* patrónusát ünnepli, mikor a budai Fő utcában a Klarissza-apácák (régbben Ferenciek rendháza, utóbb az Erzsébet-apácák) templomához északra Marczibányiék egy épületszárnyat toldottak kórházzal:

Bő adományoknak fő segédelmével
Új betegház épül s ama szerzetével,
Mely Budán asszonyi kórokkal bajlódik,
A vizi-várasban egybekapcsolódik...¹⁰²

Ugyanitt ír a Császárfürdő mellett létesített Irgalmas-rendházzal:

Ugy e kegyelmes pár meg nem nyugodhatott,
Még új szerzeménnyel módot nem mutatott
Más egy beteg-háznak felállítására
A nyavalyáskodó férfiak számára.
Ama fürdőt értem a Duna mentében
Ő és Új-Buda közt, melynek környékében
Klastromot épített ama szent atyáknak,
Kik irgalmasságból a bús nyavalyáknak
Atyafi készséggel orvoslást nyújtanak...

(Tisztelete Marczibányi István urnak)¹⁰³

¹⁰⁰ Csokonai id. m. p. II. 41.

¹⁰¹ Onomasticonan. palatini Josephi Pestini anno 1805... *Linguis latina et nationum Hungariae incolentium celebratum*. Ugyanitt Szerdahelyi latin, Schedius német verse.

¹⁰² *Verseghy F.* kisebb költ. 1910. (R. M. K.) p. 254–255.

¹⁰³ U. o. p. 256.

A századfordulón ismét nagy kulturális esemény színhelye lesz fővárosunk. Széchenyi Ferenc az országnak adományozza könyvtárát. Magyar vonatkozású könyvek nagy gyűjteménye került így a fővárosba költők, írók nem mindennapi öröme s ez megihlette őket. „Ti, pestiek boldogok vagytok, mert kezetek alatt vagyon a nagy, királyi bibliothéka, s ami egy nácionalistának többet fog használni, a Széchéniana” — írja Csokonai.¹⁰⁴ A Széchenyi Ferencet üdvözlő sok verses köszöntő közül nem egy a hazafiasan adakozó nagyúr magasztalásán felül a főváros megnövekedett helyzetével is foglalkozik a művelődés terén és a kor szokása szerint természetesen visszapillant a múltba. Csokonai versén kívül magyar énekkel üdvözölte az adományt Bárczy János, ódával Berzsenyi és ebben ugyancsak utal a budai Corvina megújítására: „felkel az alkotó Corvin tára teáltalad”.¹⁰⁵

Latin ódát írt az adományozásról Révai Miklós, Hannulik János, Szerdahelyi György Alajos.

Verseghy Ferenc 1806-ban költeménnyel ünnepelte egy Hercules szobor ajándékozását a múzeumnak, melyet Mátyás palotája díszének tulajdonítottak:

Már Mátyás királynak szerencsés korában
Látni volt Budának hajdani várában
A művelt elméknek szép szüleményeit,
A mester kezeknek ragyogó műveit —

kezdi versét. Leírja Mátyás palotájának pompáját:

Ami Augusztus volt ezekben Rómának,
Az volt Mátyás király régenten Budának

A szerencsés időknek véget vetett a török hódoltság. A Hercules szobrot is elragadta a török, de ennek visszakérülésével újra fény derül a hazára.¹⁰⁶

Kevés költői emlékünknél van a főváros színházi életéről. — A színházi kultúra kezdetét a pesti piaristák 1718—19-ben felépített játszóterme jelentette. Hivatásos német színészek a század dereka óta játszottak Pesten. Állandó színház a Rondella lett József idejében. Az állandó színtársulat felváltva jászott itt és a karmelita templomból átalakított Várszínházban. A színészek közül nem egy költői igényekkel is fellép, az alkalmi költészetben gyakorolván magát. Említésreméltó, hogy 1795-ben a Martinovics ítélet idején a kulturális élet is megbénult, a színház tönkrement és a távozó Disztler színész, a közönség kedvence versben búcsúzott.¹⁰⁷ — Fenkölt szavakkal hirdette a pest-budai közönség műértését, miközben könyöradományokat kért.

A bukás csak átmeneti zavarokat okozott a német színészet működésében. Kelemen László magyar társulatának kísérletezése és bukása a fővárosban közismert. — 1808-ban nagy ünnepségek közt a nádor tette le az állandó magyar színház alapkövét (amelyből végülis német színház lett.) Kulcsár István ez alkalommal versben üdvözölte a nádort, Czinke Ferenc latin és magyar verset írt.¹⁰⁸

A fiatal Szemere Pál feltűnést keltett versben üdvözölte Vida Lászlót, az 1809-től a Rondellában, majd a „Hacker szálá”-ban működő második pesti színjátszó társulat szervezőjét.¹⁰⁹ — Bár a magyar diákok, költők lelkesen támogatták a társulatot, mégsem sikerült az állandó magyar játékszín felállítása az iker-városokban.

Az 1810-es tabáni tűzvész költői megörökítése is a fővárosi színjátszással függ össze. Schildbach osztrák színműíró, ki a századforduló táján évekig darabírója és színésze volt a pest-budai társulatnak kantátát készített a csapásról, melyet Blumenthal testvérek zenéjével a tűzkárosultak javára elő is adtak.¹¹⁰ — A tűzkárosultak közé tartozott Virág Benedek is. Lakása leégett, odaveszték benne a „Magyar Századok” kinyomtatott példányai is, de Virág költészetében nem találunk sirámot e hozzá annyira közelálló kárvallásról.

¹⁰⁴ Kulcsár Istvánnak. Waldapfel J. id. m. p. 156.

¹⁰⁵ Berzsenyi Dániel ö. v. p. 26. Széchenyi Ferenchez.

¹⁰⁶ A magyar Musának háládatos öröme. Id. m. p. 245.

¹⁰⁷ Disztler: Dank- und Abschiedsgedicht. 1795.

¹⁰⁸ Waldapfel id. m. p. 212.

¹⁰⁹ Szemere Pál: Tekintetes Vida László urhoz. Buda 1810.

¹¹⁰ Schildbach a tűzvészen kívül még az 1795-ös árvízét is megörökítette. Schildbach: Die Feuersbrunst zu Ofen am zten September 1810. Wien. 1810. p. 12. (megzenésített kórusmű) l. a függelékben.

A NEMZETI MOZGALOM S PEST-BUDAI VONATKOZÁSÚ VERSIRODALMA

1711 után a feudális és politikai szétagoltság fölül az egész országot összefogó abszolutizmus emelkedett s az egész területet gazdasági egységgé szervezte — gyarmati korlátok közé. Az ország tehát gyarmati sorban ismerkedett meg a kapitalizmussal és így az eredeti tőkefelhalmozás lassú folyamat volt, kevés eredménnyel. A visszahúzó és lendítő erők azonban egyaránt elegendők voltak arra, hogy az országban öntudatosodás, nemzeti ébredés eszmélkedés következzen be, számbavegyék az országos erőket, sérelmeket.¹¹¹ Az ébredés nemzeti mozgalomba azonban csak akkor csapott át, amikor a sérelmek egy táborba hozták a legkülönbözőbb érdekű osztályokat, rétegeket. A gazdasági sérelmek egyaránt érintették a nagy- és középbirtokos piacra termelő nemességet s az iparos kereskedő városi polgárt, akár német volt, akár magyar. A középbirtokosok és az arisztokrácia sokáig az udvar lekötözöttje volt, hivatalokon, kitüntetésekben, címeken kívül az ún. abszolút államhatalom biztosította számára a hatalmat jobbágysága felett. Az egyház pedig a feudális társadalom és az abszolút monarchia kész eszköze volt óriási kiváltságaival és óriási vagyonával beépült az uralom rendszerébe. Mihelyt II. József nem akarta tovább tűrni, hogy az egyház állam legyen az államban, — korlátozta a klérust, az egyház ellene fordult egész birodalmában. Mihelyt a kapitalista rendre törekvő felvilágosult abszolutizmus érdekében szembefordult a feudalizmussal — szembefordult vele az arisztokrácia, a nemesség. Az uralkodó kezében lévén a szervezett bürokrácia, a hadsereg, — szolgálatába állván a kapitalizálódó arisztokrácia egy része is: ez az összeütközés katasztrofálissá szinte csak Magyarországon vált. Itt a nemesi kiváltságok, s nemesi önkormányzat érintetlen volt, a közigazgatás nemesi és egyházi kézen, a városi polgárság, polgári értelmiség alig volt s a fejedelmi hatalom elvetve addigi alapjait, mintegy megbénult — egy világpolitikai lökés pedig forradalmi helyzetet teremtett. — A piac alakulásában közvetlenül érdekelt polgár és birtokos nemes, a nemzeti ideológiát hordozó értelmiségi — mint baloldal — mellé felsorakozott immár a „nemzeti” sérelmekkel a feudalizmus „ősi szabadságát” visszakiáltó pap és a maradi, reakciós nemesség minden része a nagybirtokostól a bocskorosig — mint jobboldal. Az 1781-től békésen emelkedő, 1784–85-től a jobboldal csatlakozásával mint harciasabbá váló *nemzeti mozgalom* budapesti vonatkozású versirodalma is mind szaporább.

Elsőül a névtelen nemesi költészet egy emlékét idézzük, bosszús tiltakozás, amiért Bécsből német rendet szabtak Magyarországra:

Hová lett dicsőséged, dicső Budavára?
Mért ősi fényességed nem hat onokára?
Kiholtak örökösöd a Mátyás házából,
S így származtak gyilkosid ama mostohából...
Szemem milyennek leli most is palotádat?
Sir szívem, ha képzeled hajdani pompádat,
Mikor olyan magyarok úgy tudtak szeretni,
Kiket én csak akarok s nem tudok követni.

Mentésen, kalpagosan jöttek udvarolni, annak, aki magyarosan tudott parancsolni. „De nem rég Bécs németül írt csak egy-két rendet” s eltiltotta a magyart attól, hogy a maga székhelyére várja királyát. Restellt tornyot csinálni magasabb hegyekre és a palotában rendezett be csillagvizsgálót. A dal azzal fejeződik be:

Derülj, kies hajnalunk, ragyogj a szép égen,
Adj győzelmet minden házi ellenségnek;
Hozd fel ismét hajdani szabadságunk fényét,
Töltsd be hamar szívünkben régen várt reményét.¹¹²

¹¹¹ V. ö. Pach Zsigmond Pál: Az eredeti tőkefelhalmozás Magyarországon.

¹¹² Itk. 1927. p. 102.

Bizony az 1780-as évek nemes magyarja nem tudta követni képzeletbeli ősi ideálját. Nemhogy szabadságharcra kelt volna, de még szabadság dalait is ritkán merte leírni. A fenti ének egyike a kevésnek, ami fennmaradt, a „Sas” elleni kirohanásával együtt. Pálóczi Horváth Ádám ezt a verset is olyan eltorzított átírásban hagyta ránk híres nótagyűjteményében, mint a többit: „koptatta belőle a a politikai élt.” Más esetben csak sejtjük, itt világosan látjuk, mit csinált P. Horváth a maga és kora dalaival, hogyan akarta félrevezetni az esetleges rendőri eljárást és hogyan vezette félre — utókorát. Számos dalának csak dallama hiteles és érdekes. Ennek a dalnak átírásánál a nemzeti függetlenség siratása helyett egy építészeti baklövést kárhoztat:

Hová lett dicsőséged, dicső Buda vára?
Ki formátlanított el e csonka formára?
Dubranovszkij csufot tett a Mátyás házából,
Csillagvizsgálót csinált király lakásából.

Restellt tornyot csinálni magasabb hegyekre,
Ahonnan kukucskálni kelljen az egekre;
Kettős fényes tornyunkat párotlanná tette,
Ezt pedig Grasalkovits nem arra szerzette.

S hát te, ki most itt lakol, hazánk koronája,
Megszenveded-e, hogy így maradjon formája?
Nem küldöd a speculát vagy a Szent Gellérre,
Vagy annál is magasabb napnyugoti térre?

Végezetül már nem is követel királyi székhelyet, beérné, ha Budán királyi — nyaraló lenne:

Ide Mátyás épített s királyok számára.
Vajha fejedelmeink a nemzet hasznára
Ezt választánák legalább nyári lakásának,
Egy sokak felett fény király udvarának!¹¹³

Kisnemesi gúnyvers maradt fenn a németek országba özönléséről is. 1784–89 közt folyik az utolsó német tömegtelepítés, de vándorolnak egyre a szerencse-kereső iparosok, hivatalnokok is az országba, a fővárosba. Az itt közölt vers valószínűleg a német hivatalnokokra vonatkozik, hiszen azt mondja a jövevények fognak ezután itt parancsolni, a magyar divatot kiutálni — és békanyúzó késük is van, ami a koszperdre, a hivatalnokok vékony díszkardjára utal:

Kérdezd pajtás, mi nemzet ez,
Vagy hová siet ez?
Látod, pajtás, hogy német ez,
Bécs felől utaz ez.
Merő csuda, ilyen adta,
Mégis félre a kalapja.

Látod pajtás, de kényes ez,
Hányja-veti lábát,
Buda felé siettetí
Ő két rühes inát.
Békanyúzó kés kezében,
Nincsen kincs a zsebjében.

... Urad ez az isten után,
Ez szab törvényt már ezután.¹¹⁴

A XVIII. század utolsó évtizedében népdalokban — illetve „a köznép hangján” írott versekben (a kettő egymástól elválaszthatatlan) — ugyancsak ismételtén felbukkan Buda és Pest neve, hiszen oda paraszti renden levő emberek is mind gyakrabban járnak, pl. a híres pesti vásárra, vagy fuvaroznak a kereskedő-városba. Több változatban szereplő dalok ezek, itt csak a minket érdeklőket említjük. *Szirmay Antal* közli az igen elterjedt éneket melynek jellemző szakaszai vannak:

Rákos mezőn egykor pesti vásárkor,
Túl a Tiszán levő csikós bundástul
Bundástul,
Bundástul
Három itce finom borra befordul.

¹¹³ Ötödfélszáz ének 1953. p. 128.

¹¹⁴ Kálmány Lajos: Történeti és katonadalok. 1952. p. 236. Dugonics András feljegyzései. Franklin 1883.

Azt kérdezik az ottvalók tréfából:
 Ha tudnak-é túl a Tiszán magyarul?
 Tiszántúl?
 Magyarul?
 Felel nekik ezen csikós tréfából:

...Korcsmárosnél nálunk beszél magyarul,
 Itten pedig, amint hallom, németül.
 Tiszántúl
 Magyarul,
 Nem is fér ki német szó a torkából...^{114a}

A nemzeti mozgalom Budapestjének legmaradandóbb hatású költője Gvadányi József volt — művéről már más helyen szoltunk.

1790-ben következett be a nagy fordulat: a nemzeti visszahatás diadala. Az események központjába egy időre Buda került. A Bécsből visszaküldött királyi korona február végén érkezett Budára. Színleg a korona őrzésére és megtisztelésére, valójában nemzeti hadseregül és fenyegetésül az önkényuralommal szemben minden megye bandériumot szervezett a küldött korona őrzésére. Tizenkétezer huszár özönlötte el ily módon az ikervárosokat. Minden megye fényesen búcsúztatta bandériumot, versek tömege üdvözölte őket Budára mentükben, a Budára haladó koronával együtt. E budai vonatkozású verseket mind felsorolni fölösleges. Tárgyuk, hangjuk egyforma, csak költői értékük különböző. Így elegendő, ha csak röviden utalunk néhány versre.

Révai Miklós Győrről írott versét Bécsben erősen cenzurálták: Dugonics kéziratból közli eredetijét följegyzéseiben. Ugyancsak Dugonics közöl egy lendületes hosszú verset név nélkül, amely két sorban összegezi a nemzeti örömet a korona visszanyerésével — az idegen törekvésekkel szemben aratott vélt gyzelmet:

S ugy fogadd kebledbe Buda e kincsedet,
 Hogy lássa szemedben irigy reményedet.¹¹⁵

^{114a} Szirmay Antal (Hungaria in parabolis. 1804. 18–20.o.) Ugyancsak többféle változatban keringett az az ének, melyet Molnár János tett közzé Kazinczy Orpheus-ában „Erdélyi Kármenta” címen (1790 303. o.) ilyen strófakezdő sorokkal: „Szittyai Klára, hol valál” — Budán, a tornyok közt. — Szittyai Klára, mely nagyok a budai bátyák” — Szittyai Klára, szépek-é ott a kontyok, párták?” Kulcsár István a Hazai és Külföldi Tudósítások 11-i évfolyamában „rég” népi énekként ilyen kezdetűt közöl: „Hires Buda vára alatt Tegnapelőtt forrás fakadt...”

¹¹⁵ Dugonics András feljegyzései. Franklin 1883. p. 55–59., 63.

^{116a} A korona hazahozatala címén fegyverkező bandériumok legharciasabb készülődése idején kelt Vályi-Nagy Ferenc „Óda a magyar koronához” című verse, melyben Budát mint a korona s a hajdani királyok szék-helyét emlegette (Polyhymnia. Sárospatak, 1820. 196–198. o.):

...Hát már Budának kőral sem lehet
 A vakmerőség ellen erős helyed?
 Még abba is készülnek Éris
 Gyermeki, vért zavaró dühösség?

...Erántad, ime, mint buzog a magyar!
 Bosszuja lángot mint vete homlokán!
 Vitéz vére forr, hogy érted
 Szíve kitöltse nemes haragját.

...Budának ismét boldog ölébe s ott
 Bársony szobádban a nyugalom keze
 Közt nyugszol, ahol már királyunk
 Drága fejét azelőtt kerítéd.

Legjellegzetesebb darabja e költészetnek *Virág Benedek* verse: „A székesfehérvári nemességhez, mikor a magyar korona őrzésére menne ápr. 14. 1790.” Ő is, akár a másik „deákos” költő, Révai ez alkalommal rimes-hangsúlyos versben szól a nemzeti tárgyról — amely verselés egyébként nem volt kettejüktől idegen:

Tudom már mit jelent rég' nemes ruhátok,
Kalpagtok, övetek, szép drága csizmátok.
Tudom, hová mentek magyar zászlótokkal,
Perényi Imrével, főkapitánytokkal...
Eljött már az óra; hát csak induljatok,
Nem volt Buda felé még méltóbb utatok.
Ott van, mint tudjátok, Mátyás udvarában
Egész Magyarország a szent koronában.
Ott vagyon a törvény, ott a szép szabadság,
Ott a nyelv s öltözet, a magyar boldogság...¹¹⁶

Évszázadok óta először ül össze Budán országgyűlés. A nemzeti illúziók magasra lobbanásának rövid ideje alatt a főváros a politikai életnek középpontja — s ugyanakkor az írók találkozóhelye, irodalmi központ. Kitűnik Kazinczy Ferenc „Pályám emlékezeté”-ből. Itt kezdődik az erre az esztendőre oly jellemző csatározás politikai röpiratokkal, pamfletekkel, versekkel. A nagy francia forradalom idején elszomorító a hazai elmaradottság. Budán a „reform-országgyűlésen” a nemesség a feudális restaurációért vonja ki régi kardját. Törvénybe iktatták ugyan már régen rendeletileg életbeléptetett urbariumot, a protestánsok egyenjogúsítását — összeírták a nemzeti sérelmeket — gravameneket — melyeket Gvadányi is versbefoglalt — mint tudjuk a magyar nemesség szűk látkörű reakciós állásfoglalása érvényesült ezekben. — Az országgyűlésnek egy kisebbsége fellépett a papi reakció ellen. Pesten írta pap-ellenes verseit Fekete János gróf, a Pesten tartózkodó magyar indigéna, Trenck Frigyes is itt készítette röpiratait, melyeket Laczkovics fordított magyarra.¹¹⁷

Trenck iratai nagy feltűnést keltettek egyházi körökben, az ellene írott röpiratok közül benünket egy verses darab érdekel, amelyet Radlinger Johann Nepomuk áldozópap németül készített: „Auch ein lyrischer Gesang an... Trenck. Von einem Bürgersohne in Pest” címmel. Felháborodva, patetikus hangon hívja fel a város nemes polgárait, menjenek ki a Dunaparra és szórják „Ister” hullámaiba az istentagadó írásait. — Költőink által megénekelt, haladást, kereskedelmi forgalmat, jólétet jelentő Dunánkat és partjait, hol a tudás, költészet, művészetek honoltak — a könyvpusztítás színhelyévé kívánta tenni.

A francia forradalom idején a bécsi kormányzat már nemcsak a nemzeti mozgalommal kívánt leszámolni, a jozefinista felvilágosodást nem nézte jó szemmel. Pestre, Budára komoly haderőt vontak össze. Az országgyűlés vezetése a hatalom kezében volt. A hónapokig tartó szöfécsérlés, ülések, ünnepélyek között beköszöntött az unalom. Az országgyűlés résztvevői egyre inkább társadalmi, mint politikai életet éltek. Panaszolja is „A kétholnap diéta” radikális szerzője:

Budán a diéta két holnapul fogva
A státus kirakott utcáit koptatja.
Nézi ki-ki kinek szebb a parádéja,
De az országházát lassan frekventálja...
Nagyobb a parádé mint az iparkodás,
Nagy az eszem-izsom, kicsiny gondolkodás,
Minden nap megvagyom a nagy paripázás,
A papi rendekben, kocsikban járkálás.
Egyszer Károlyi ád, másszor Eszterházy,
Traktál egyszer Zichy, meg máskor Ürményi,
Sorral járnak egymás a napot veszteni;
Első gondja: hová hívják ebédelni.

¹¹⁶ A régi magyar költ. 1904. Remekírók képes kvrtára p. 301.

¹¹⁷ Ballagi Géza: A magyar politikai irodalom 1825-ig. p. 492, 488, 669.

Kevesen folytatják az ország dolgait,
Koptatják eleget Pest s Buda utcáit;
Egyik vezeti a bálba a fiait,
Vagy komédiába viszi rokonjait.

Feleségekre van sokaknak a gondja,
(Mert ezek is jöttek ide diétára;
Személyeknek inkább elárulására;
Nem elég az ura, azért jött Budára.)

Cifra paripára s kocsira ülteti
Feleségét némely, harminc is követi,
A sok komplementom akkor egymát éri,
Az országnak ilykép pihennek sebei...¹¹⁸

Gvadányi is ír a diétára érkező nemesek mulatozásáról, a hajóhídon ezt látja:

Ki cifra paripán magát itt ugratja,
Sok paszományosan magát fitogtatta,
Sétáló dámáknak fejét hajtogatta
Amely kucsirozott lovait fartatta.

Phaetonjába ült dámája mellette (*)
Csákóján kócsagját a szél lebegtette,
Magyar menyecskéjét sok arany himzette,
Sok ily szép amazont, gyalog is vezette.

Kik a hid végénél mentek opticába (**)
Kik pediglen Pestre a Comédiába,
Mások meg siettek Hakkernek (***) báljába,
Ki itt s amott eltűnt, a szoros utcába.

De lett-ezek közül nem egy másnap sánta,
Lábait mint tegnap nem oly frissen hánta,
Pesten s a Tabánban mit tett ma már bánta,
Kiürült erszényén sok sirt, s pénzét szánta.

Pisszent, jajt kiáltott majd minden léptére,
Fogait szorítá lova üggettére,
Leginkább sohajtott nézván erszényére,
Krajcárja sem lévén gavallér létére.

Ha kérdeztem, folyvást mért nem hág lábára?
Mondá tyukszemet nyert lába nagy ujjára,
Észrevettem baját nézván nadrágjára,
Mert már himlőt is hányt Vénus homlokára.

Nem egy gavallér itt anglusnak tétetett,
Mert legdrágább kincse tőle elvétellett,
Operációja midőn végeztetett
Agyő mon pleszi¹¹⁹, ily szókat ejthetett.

Akik a pénzeket Pesten elvesztették,
Gyűrűit, óráit zálogba vitették,
Hogy meglopattak mindenütt hirdették
Városok birái által jelentették.

Én nem egyet kértem, nézzen órájára,
Hogy tudhassam, mikor menjek vacsorára,
Felelt, hogy megbomlott, adta azt munkára,
Márpedig elvitte Moyzes Óbudára.

Ki Fáró játékban számos pénzt elvesztett,
Búsan járt mint liba, amely megmellyesztett,
Fohászkodásokat az égre eresztett,
Másoknál pénzt látván nagy szemet meresztett.

Ilyek betegségét látván zacskójoknak,
Akkor sok vizitát adtak Mágánásoknak,
Jóizün is esett ebédje azoknak,
Kiknek a pénz vetett pácsét zacskójoknak.

Kik pedig futottak gazdag kalmárokhoz,
Van-e Bruder pénzed, így szóltak azokhoz,
Tudjad, hogy már irtam én a tisztartókhoz,
Ugy a Bécsben lakó vexelesz urakhoz.

Adjál száz aranyat szerelmes Bruderem,
Pénzeddel elvesztett pénzem visszanyerem,
Ha nem küld tisztartóm pénzt, ott agyonverem,
De hidd el Bécsből is pénzem majd itt terem.

Eljádzottam pénzem, aztat nem tagadom.
De gavallér lévén, néked azt fogadom,
Vigyen el az ördög, hogyha meg nem adom,
Csak most egyszer segíts Bruderem, Angyalom.

*) Phaeton térsen csinos és cifra két személynek illő szekeret

**) Egy francia építetett deszkából a hid végén teátrumot, amelybe látást távol levő perspektívákkal mutatott

***) Hakker egy becsületes pesti tanácsbeli, ez bálakat minden héten tartott háznál (Gvadányi jegyzetei).

¹¹⁸ Az OSZK kéziratárából közli a Magy. irod. Szöveggyűjt. II. 1. 1952. p. 309.

Írj obligációt, aminémű tetszik,
Azt mindjárt a nevem s pecsétéem megjegyzi,
Kötésben két falu légyen, Hidvég, Pencik,
Lássad, hogy szivemben álnokság nem fekszik.

Hogyha Bruderjétől a pénzt megnyerhette,
Kalpagját, csákóját mingyárt félretette,
A bankó asztalhoz utját megint vette
Hogy lássák van pénze, azt szórta hintette.

Ha nyert Buda és Pest tele volt lármával,
Ócsálta a traktért süített kappanával,
Fácánt kért és foglyot császármadarával,
Sámpányer butellát hordatta hármával.

Ha kellner szaporán, amit kért nem hozott,
Sokakat közülük mindgyárt megpofozott,
Teremtettét szórta, szakramentirozott,
Buzma volt még tegnap, ma miként változott...¹¹⁹

A könnyelmű, garázda nemes megjelent tehát a diétán és megszületett a típus irodalmi ábrázolása is. — Az országgyűlést pedig hamarosan áthelyezték Pozsonyba — Bécs közelében aztán elfoszlott a dicsőséges nemzeti szappanbuborék.

A továbbiak folyamán a lehanyaglott nemzeti mozgalom jó ideig nemesi feudális korlátolt-ságú mozgalomként szerepel, a francia forradalomtól visszaretten és lojális az uralkodóházhoz. — Martinovicsék — akik javarészt jozefinisták voltak — elszigetelten maradnak. — Költőink ha a Habsburgok egy-egy alkalomra díszmagyart öltenek lelkesen ünneplik őket. — *Dayka Gábor*, aki „Pesten, 1790. okt. 11-én „A nemzeti öltözet”-ről írt lelkes verset, 1792-ben „Ferenc királyunk koronázására” így zengett:

Arany idő derül, új századot kezdünk,
Ferenc fejére száll Leopoldnak koronája;
Kezében a kormány, már egyesül velünk,
Már kérkedik vele Corvinnak palotája.¹²⁰

Ferenc koronázása ugyanis Budán zajlott le s ettől fogva lett a főváros a királykoronázások színhelye. —

— A hazafias szellemnek állandó ébrentartója, Virág Benedek Verseggy mellett az első magyar költőnk, aki a fővárosban telepedett meg. A városban nemcsak otthonát látja, hanem a régi magyar dicsőség fényét és a jövő reményét is keresi benne. Állandóan visszatér ehhez a gondolathoz. „Reseta Jánoshoz” írott költeményében megtelepedését és pest-budai költészetét mintegy program-szerűen állítja be:

Végre én a régi fénynek
Itt találtam fel helyét,
Hol Lajost s Mátyást uralta
Trónusában a világ;
Itt Kelenföldnek hegyénél
Irtam ezt és többeket...¹²¹

¹¹⁹ Gvadányi: A mostan folyó országgyűlés satirico-critice leírása. 1791. o. 19–22. — Figyelemreméltó ebben a műben az országgyűlésre kivezényelt horvát ezredek érkezése. A költő pontosan érzékelteti a megfélemlítő hatásukat:

Sok gondolta fognak csak rostokot tenni
Itt Pesten sokáig nem fognának lenni.
De volt a Nagyoknak adva értésére
Hogy mért jöttek ezek országgyűlésére.
Koronánknak ők nem jöttek őrzésére
Sem a diplomának elintézésére.
Ki deákul tudott, oly mind észrevette
A dolgot, fejét is sok lefüggesztette.
Morvába a Russus! most egy sem hirdette,
Sem a reichenpachi végzést nem nevette.

^{119a} Isten veled, öröömöm (hasonlóan a búcsúszavakhoz: ágyó, örültem)

¹²⁰ Dayka Gábor költ. 1917. Olcsó Kvtár. p. 79–83.

¹²¹ A régi magyar költ. i. h. p. 209.

Virágnál a szűkebb haza — a város és az ország szeretete egybeolvad. Verseiben egyenletes derűvel ábrázolódik lakhelye, lakásának környéke, sétáinak helye. — A mai érett nemzedéknek már csak gyermek — ifjúkori emléke a Szarvas-tér, a tabáni templom hátánál az Apród utcánál az a keskenyhomlokzatú házacska, melynek emeletén a költő lakott — s melyet az ostrom tört porrá 1945 telén.

A házzal szemben emelkedett a Várhegy déli része, tetején a palota. A ház mögött — a Gellért-hegy emelkedett, tetején a csillagvizsgáló. Ha lekanyarodott a Dunához, percek alatt átcsónakázhattott pesti barátaihoz: Vitkovics Mihályhoz, Horváth Istvánhoz, Kultsár Istvánhoz — ő azonban inkább ingyen közlekedett, „nagy” kerülővel, a hajóhídon át ... „A Duna hídján” (1899) c. versében a nagy folyót mutogatja két vidéki kisfiúnak és a vízben lubickoló libákat!¹²² — Horatiusi reminiscencia és mégis szemléletesen budai, amikor lakásából kísértálva télen a hófedte Gellért-hegyet és a lábánál a Dunába ömlő hőforrásokat vázolja:

Látd, mint fehérlik s domborodik magas
Hótól Kelen-hegy? Terhe alatt heves
Gőzt izzad és mégis Dunánknak
Hasztalanul melegíti hátát...
(Kmethy Dánielhez.)¹²³

Barátaival általában télen levelez, amikor

A Duna háta varas, s nem kis baj rajta hajózni,
Én ugyan egykönnyen nem merném járni, de mást is
Intek...
Levelem fog szólni helyettem.¹²⁴
(Helmeczy Mihálynak 1814)

Mínta te Gádisban volnál, én a Duna partján
Hol Buda vára magas bérceén ül (boldog időkben
Székből mint nemzetek asszonya messze parancsolt!)
Egy másról semmit nem hallunk...
Utnak ereszttem ezen levelet. Kedvezetek égi
S tengeri fergetegek, hogy Pestre Benyovszkyhoz érjen
(Benyovszky Péternek, 1814)¹²⁴

Mint a „Téli levél”-ből megtudjuk, a hideg évszakban nemcsak a nehéz közlekedés zavarta életét „egy nagy hóhalom a szállásomról puffant le” — „Ablakomon szörnyű sebet ejtett” és most szobájába „friss szél gyakran mormolva köszönt be” — De aztán elközelg a nyájasabb idő s már a parton nézelődve ezt írhatja „Horváth Istvánnak”

Hátrál naponként a henye tél; ködös
Setéte fogyton fogy; közelit vidám
Arcú tavasz s biztat Dunánkra
Árvai szálakat és fenyőket.

És ime: bátran járdogálok itt-amott
Sok talp s teréhvél megrakodott hajó;
De mind ezeknek nincs utánok
Semmi nyomok haladásaikban...¹²⁵

¹²² U. o. p. 260.

¹²³ U. o. p. 235.

Hazafias elmélkedés, talán a „Magyar Századok” írása közben és napi séták közt írja Érdre került pap barátjának:

Tégedet bú s gond Budáról
Érdre késért s vitt tovább.
Kedvem ellen jajpanaszra
Kinszerint a muzsa itt...
S a szegény Lajossal eldölt
Vár fokához ballagok,
S otthon ülve, szalmaszékről
Lógatom le lábamat.

(Emlékeztető Delinger Jánosnak.)¹²⁵

A „Magyar Századok” írása közben megbetegedett egyszer s „egy borzas medikus” eltiltotta a szellemi munkától. De amúgysem volt ehhez kedve.

... Elvégre kísértelt
A Duna-hidhoz, hol jár és kél szüntelen a sok
Ember, s hol csak azok, kiknek nincs pénzek, adóznak:
Mert szabad a vámtól minden majoris abollae.
Mig itt áll a zsidók jönnek lármázva, mekegve.
Mert a városnak bérelt szolgálai lopásért
Hajtották. Nagy zaj támadt, Mózes követői
Mint a hangyaboly úgy forrtak.

(Tolnai Festetics László ifju grófhhoz 1798)¹²⁶

Eleven kép a városról. Milyen korán megrójj a költő, hogy a hajóhídon csak azok fizetnek hídpénzt, akiknek nincsen pénze. Feltűnő számára a zsidók szaporodása a városban, hiszen csak másfél évtizede laknak, lakhattak benne.

Tavasszal írta episztoláját Baróti „Szabó Dávidhoz”:

...Hogy-hogy hagyhatnám kis időig el Buda várát?
Most főképp, mikor szent bércei gyenge tavasszal
A legegészségesebb levegőt kényemnek ajánlják?
Lelkemet ébresztő tárgyakról szóljak-e? Hányszor
Ó, hányszor Gellérd szirtos tetejére felállván,
Nézem Rákosnak térségét s látom atyaink
Nagy seregét, látom villámló fegyverek élit;
Látom az egybecsatolt szívü haza oszlopit, édes
Honjok sorsa fölött igazán tanakodni, királyok
S drága szabadságok szent védelmére kikelni!
Hát ha dicső Mátyás pompás palotáira nézek?
Mint ujul s örvend lelkem! Mert látom azokban
Mennyei fényének méltóságába Minervát,
Aki homályból kisegíteni kezdte hazánkat...^{126a}

¹²⁴ Virág Benedek poétai munkái Pest 1863. V. p. 158—159.

¹²⁵ A régi magy. költ. II. p. 288. 342—343., 354.

^{126a} U. o. p. 355. — Az episztolát Toldy Ferenc jelölte meg, mint Baróti Dávidhoz szólót. — Batsányi János hagyatékában, mint sajátmagához szóló „Levél” szerepel. B. J. töredékei között található a válasz is:

„Menj levelem Buda vára felé, s mond ujra Virágnak,
Hogy várom...
Mátyás palotáit otthagyván
Itt fogja látni hol végezte életét
Szép itt is a természet, a tartomány etc.

Lát itt ugyan külföldön tékozló korcs magyarokat,
Itt honnan az erkölcsök vesztegetése Pestre, Budára áradva foly, —
(Batsányi ö. m. 1953. I. p. 219—220. — 567.)

A vers írásakor a költőt már csak emlékeztethette a palota látása az egyetemre. A nemzeti művelődés haladását azonban más helyen éppenséggel elvont hasonlat formájában emlegette, saját ködoszlató tevékenységét párhuzamba állítva egy viharos, hideg, sőt havas — alighanem késő őszi-időszakkal, amikor „az előbbi vég fényt” szeretné visszahozni:

„Horrida tempestas? az eget busítja, vizek közt
Hó közt jár Jupiter: most a Duna, most amaz erdő
A Disznófőttől neves erdő zug, zajog, ordít;
... s busong
Mint itt mellettünk ez az agg, de becsületes agg hegy,
S máskor jókedvű hegy, igen mély gondolatokban
(Nagy jele nagy bunak) alig néz s néha fel a nagy
Mátyás tisztes palotája helyére...
Én ámbár gyakrabban lantolok itten,
Hogy szétverjem ezen sűrű ködöt és az előbbi
Vig fényt meghozzam völgyekre, hegyekre, mezőkre:
Mégis kis hasznát látom csak gyenge dalomnak...
(Vitkovics Mihálynak)¹²⁶

Anonymust olvasva Virág Benedeket a régi helynevek lelkesítik fel és verseiben ezeket kívánja népszerűsíteni, az újabb de idegenekre utaló elnevezések helyett:

És Csepelnek Ráckevére
Változott az ő neve.
Innen írja sok tudóska:
Insula de Ráckeve.

„Rikótinak nászodal” c. könnyed hangú versének e célzása után szól máskor is „A Duna szigetéről” oktató hangon:

...Igy jutott Árpád kezére,
Mint felírta krónikánk.
Ő adott nevet tenéked
A magyarság fő ura,
Ő Csepelnek egy jelesről
Téged így nevezetett.
E neved (bár Ráckevére
Már ma soktól, de miért,
Nem tudom, fordítva légyen),
Verseimben fennmarad...¹²⁶

„Vajkyhoz” intézett versében a Gellért-hegyet „Kelen-hegyének” nevezi, ahol „Uraniánk” áll, vagyis a csillagvizsgáló. Erre tér vissza „Kaposmérői Mérei Sándornak” szólva:

...Látod e királyi várnak	Erre s arra a Nagy Árpád
Délre néző ablakit	Bulcs, Zoárd, kürtös Lehel...
És azokból a Dunának	S többek, akiket dicsér s áld
Jobb karán a nagy hegyet,	Édesanyjok a haza...
Melyen ül fényes ruhában	A Kelen-föld régisége
Égi szüz Urania.	Tiszteletre érdemes:
E hegy az, melynél <i>kelének</i>	Tartsuk, írjuk így böcsülvén,
Által egykor a Dunán,	Nagy hegyének is nevét... ¹²⁶

¹²⁶ A régi magy. költ. II. p. 369, 337., 344, 340. 343--344.

Budának magyar viszonylatban Rómával azonosítása klasszikus hangon szólal meg „Kiáltossinak” címzett versében:

Rákos lakosa !
Zengd, zengd régi dicsőségét e pusztá mezőnek,
Mely nemzetünknek címeres oszlopit,
Mint Tiberis térsége, vitézlő
Róma dicső fiait,
Hajdan fegyvereik fényében látta, csudálta...
S ébreszd Hunnia gyermekit.
Ó ! Ha vagy egy hazafit buzdit fájdalmas örömré,
Nyerjen érzékeny citarád sok áldást !¹²⁷

Az 1790-es évek végén kelt e kis diterambus, akár az 1797-i vers „A táborból megtért hazafiakhoz”, amikor fenkölt hangon fordul a hazatérő nemesi insurrectiohoz (amelyre ugyan kár volt ezt a hangot vesztegetni, —) s így szól ugyancsak Rákoshoz:

... Ó te
Véres Rákosnak szomorú térsége, te Marsnak
Szent helye: melyre kegyes szemeket vet mostan is e vár,
Amelyben hajdan nagy Mátyás udvara fénylett...¹²⁸

„Dömötör Pálnak, Baján” 1822-ben írott episztolájában a vár alatt járván a török háborúkra emlékeztet, melyet a hazafi „megkönyvez, ámbár hasztalan...”

Röth Józsefnek 1821-ben írt ódájában a mulandóságon elmélkedik: Buda ledőlt s el fog romlani a jövőben is. Révai Miklósnál találkoztunk már e gondolattal:

... Dunánknak jobb karára
Hajdan erős Budavára dőlt le.
Mit kárba nem hoz hosszas üdö ! Kiált
Magasra felnőtt s mély gyökerén kevés
Gyertyánra: Megront győzedelmes
Fegyverem és kifeszít helyedből.
Agg szikla ! Melynek sem Boreás nem árt,
Sem fellegekből jött rohanó özön:
Majd a halandóság reád száll
S megtöri, ami kemény tebenned...¹²⁸

¹²⁷ U. o. p. 253–254. p. 321. — A Rákoson játszhatja drámai töredékét is: Hunyadi Mátyás 1458. királlyá választatik. (p. 348–355) Rákosról szólva megemlíti, hogy a leendő nagy országgyűlési szónokot Kölcsey Ferencet Pest-Budából — ahol jurátusoskodott a Rákos mezeje ihlette meg versekre. Számára Rákos a római fórum. Három versében is szól róla. „A Rákos nimfájához” (1814) címűben így von párhuzamot Rómával: „Keggyel teljes, de busan Tünik fel képed, ó, hon, Mint Róma Caesar álmán... — A „Rákóczi hajh...” kezdetűben felsóhajt: „Oltárunk áll s nem füstölög Rákos szent mezején...” (1817) „Rákos” c. ódájában nem a régi országgyűlések hirdeti anarchiáját, hanem a hon védelmére gyürkőző szent hazafiakat látja: „Körül érzem egykori hőseink... Hajh, látom őket sátoraik közül A népesülő térre tolongani, Buzgó kebelt látok hazámért S lángszemeket dagadó könnyekkel!” — (1821).

¹²⁸ U. o. p. 290–291., 287.

E gondolatnál eljutunk Virágnál csaknem egy nemzedékkel fiatalabb *Berzsenyi Dániel*hez (1776–1836), akinek költői pályafutása szonban ideje javában együtt haladt Virág korával. Híres, szép ódájában — „A magyarokhoz” — látjuk újra e gondolatot:

Nyolc századoknak vérzivatarja közt
Rongált Budának tornyai állanak,
Ámbár ezerszer vak tüzedben
Véreidet, magad tiportad

Elszórja, hidd el, mostani veszni tért
Erkölcöd: undok vipera-fajzatok
Dúlják fel e várt, mely sok ádáz
Ostromokat mosolyogva nézett.¹²⁹

A vers olyan szép, hogy hajlandók vagyunk megfeledkezni az anakronizmusokról is, — Buda tornyaiból a török után alig maradt valami mutatóba — a királyi várat magyarok a vers megírása előbb kb. öt és fél századdal építettek. A királyság volt nyolcszáz esztendő. Budát a magyarsággal azonosítja — a nyolcszázéves feudalizmusért aggódik ódájában. A motívum ismétlődik „Az ulmai ütközet”-re írott költeményében, amikor a magyarság érdekeit a magyar feudalizmust fenntartó Habsburg-házéval azonosítja és a magyar nemességet a Bécsbe bevonuló Napoleonnal szemben harcra hívja:

Nyolc száz repült el már Budavár felett.
Villámok ádáz zápora, vérözön
Toldult s rohant rád számtalanszor:
Ámde te, mint az egekbe ötlő
Kriván, mosolygál a zivatar között...¹³⁰

Ez a nemesi nacionalizmusa Berzsenyinek, azonos volt kora általános szemléletével, megnyilatkozásai lendületesek, művésziek voltak. Ez a szemlélet hozta létre tíz évvel az első után, ugyancsak „A magyarokhoz” intézett ódát, amely korunkban Kodály megzenésítésével vált fogalommal. A megzenésítés azonban kihagyta a költemény felét, — amely szerint a feudális Magyarországon „Titus”-ával, értsd: Ferenc császárral! — éppen nemesi országgyűlést tart — a legboldogabb hely a világon mégpedig a francia forradalom korában. Szerencsére a minket érdeklő és maradandóan szép záró versszakban nem kirívó a nemesi öntetszelgés:

... Nem sokaság, hanem
Lélek s szabad nép tesz csuda dolgokat.
Ez tette Rómát föld urává,
Ez Marathont s Budavárt híressé.¹³¹

1805-ben ugyancsak „A felkölt nemességhez” szólva Mátyás bécsi győzelmét idézi, mikor „roppant Budának győzhetetlen ormai közt diadalmi kürt szólt. — Mátyásnak kora magasztalódik „Nagy Lajos és Hunyadi Mátyás”-ban. Mindkét király alatt virágzott Buda, a műveltség székhelye volt. 1797–1812 között keltek azok a versek, amelyek Hunyadit és Mátyást idézik. Corvin volt, ki „A mennyből lehozá Delphi szövétnekét, S meggyújtá Buda ormain.” (Gróf Teleki Lászlóhoz), „felkel az alkotó Corvin tára teáltalad” (Gróf Széchenyi Ferenchez), s Horváth Ádámhoz, a Hunniász szerzőjéhez szólva emlegeti azokat, akik „diadalmi öröm közt tértek vissza Budára.”¹³²

A bécsi kongresszus után, 1815-körül Berzsenyi óda-termő kora lezárul. A fordulat nemcsak Kölcsey bírálatának tulajdonítható. A reakciós abszolutizmus diadalmaskodása, az elnyomás idején

¹²⁹ B. D. minden munkája 1943. p. 39.

¹³⁰ U. o. p. 20.

¹³¹ U. o. p. 14.

¹³² U. o. p. 19., 15., 24., 26., 82.

a nagy költőnek éreznie kellett, hogy nemesi pátosza anakronizmus lett. Előző verseinek hangjához képest minő változás „A Pesti Magyar Társasághoz” írott episztolája, amelyben a vallásokkal szemben kimondja: „Az ész az isten, mely miket vezet”¹³³ s Kazinczy pesti triászának egyik tagjához: „Vitkovics Mihályhoz” megírja verses levelét (1815), Pest-Budával foglalkozó költészetünk egyik legszebb darabját. Ez már nem a múlt mesevilágát felidéző költő, hanem a jelen fejlődésének énekese. Akárcsak Virág Benedek, aki az 1810-es évektől fogva csak a maga kora élő Pest-Budáját foglalta verseibe. Berzsenyi eipsztoláját talán szabad a nemzeti mozgalom következő — polgári — szakasza előhírnökének tartanunk. Hiszen már költeménye alapján „urbanus” programot ad a falusi költő:

...minthogy minden verselőnk
Homér atyánktól fogva ekkorig
Falut dicsértek, engedd meg nekem,
Hogy én Budáról s Pestről énekeljek.

A vége felé így indokolja ezt:

Barátom, a bölcs boldog mindenütt,
Az Hortobágyon, az Pesten, Budán,
Mert ő magával hordja kincseit;
De boldogabb ott mégis, hol körülte
A nyájas élet hinti kellemet...
Mint hol magába zárva él magának...

Híres Pest-budai tájképében Arany János „Vojtina ars poeticája” leírását előzi meg, de odáig nem jut, hogy közelebről szemlélve a rideg valóságot is hozzátegyje: „Az utcán por, bűz, német szó, piszok”. A hegytetőről nem látja a város piszkát, német, görög, zsidó kalmárait, csak a nagy-szerűséget:

Midőn Budának roppant bércekről
Szédülve Pestnek tornyait tekintem
S a száz hajókat rengető Dunát,
A nagy Dunának tündér kertjeit
És a habokkal küzdő szép hidat,
Melyen zsibongva egy világ tolong...
Itt a tanult kéz nagy remekjei,
Ott a dicső ész alkotásai...
Kívánhat-e még többeket szemem?

Majd felsorolja a szellemi élet örömeit: Vitkovics és Helmezy társaságában látogatá „a bölcs öreg” Virág Benedekhez, Pécelre Ráday Pálhoz, — eszmecserék, a Gellérthegyen a csillag vizsgáló, színház, balett, hangverseny — „Mi kell tehát több?” Szégyenli, hogy vidéken élve a jobbágy „aszott kezéből?” lesi sültjét: jobb Vitkovicsnak Pesten ügyvédkednie. „Maradj s perelj te Pesten s élj vidáman.”¹³⁴

A nemzeti mozgalom nemcsak a magyar nemességet, polgárságot ragadta magával. Pest-Buda idegen nemzetiségű német, szerb polgárait is megérintette. Hiszen az ipart űző, kereskedő városiaknak elsőrendű érdeke volt a független Magyarország. A szerb Vitkovics Mihály és a német Schedius Lajos érdemei a magyar irodalom fejlesztésében ismeretesek.^{134a} Vitkovics magyarul írt, Schedius németül, latinul, magyarul. Haliczky a pesti egyetem német tanára foglalkozott magyar versek németre fordításával. A német színház állandóan játszott hazai német szerzők által költött magyar történeti tárgyú drámákat — mint ahogyan Szent Istvánról szólóval nyílt meg, Beethoven ehhez írta nyitányát. A helyi német költők — papok, szerzetesek, egyetemi tanárok, újságírók —

¹³³ U. o. p. 89–92.

¹³⁴ U. o. p. 94–97.

^{134a} Horváth János, Kisfaludy Károly és íróbarátai. 1955. 114. o.

hangja hazafias. Ódáikban elragadtatott pátozzsal verselnek és Ofen helyett gyakran találkozunk az ódába inkább illő Buda emlegetésével. (Jobban emlékeztet Rómára). Nitsch Karl Daniel: Vaterlandsliedeines Ungarn (Göttingen 1791) című versének jegyzetei szerint hazaszeretetének megéneklésére egy séta a budai bástyán ihlette meg. — A fővárossal kapcsolatos német költészet egyébként annyiban jelent új szint a magyarral szemben, hogy bizonyos polgári öntudatot is kifejezésre juttat. Legjellemzőbben és legszebben nyilvánul ez meg talán Schediusnak Pest város szabadságjogainak visszanyerésének századik évfordulójára írt versében: kiemeli Pest polgári jellegét Budával, a feudális uralom székhelyével szemben, ünnepli a szorgalmat, kitartást, a munka polgári erényeit, amelyek naggyá tették a homokon épült várost. Érdekes a költemény 4. szakasza. A barbár támadások csapásait, a testvérharcok pusztításait túlélő város idézésének motívuma gyakran ismétlődik még a magyar irodalomban. (Pl. Berzsenyi: A magyarokhoz és Kölcsey Himnusza.)

Wenn reich umflossen von den milden Spenden
Der gütiger Natur, aus ihrem Schooss
Bequeme Hütten still und freundlich sich erheben,
Von frohen Menschen ungestört bewohnt:
Wenn unter blühnder Friedenspalmen Schatten
Vom Glücke gegen jeden Sturm verwahrt,
Des Überflusses Zauber langsam sich verbreiten:
Wem duftet da wohl des Verdiensten Kranz?

Doch eine Stadt, die selbst ihr Schöpfer wurde,
Die sich den Chaos einst mit Macht entwand;
Vom Unglück oft bedroht, gebeugt, doch nicht gebrochen,
Voll Kraft und Mut stets unerschüttert blieb;
Die standhaft jedes Hinderniss besiegte,
Das ihrem höhern Ziel entgegenstrebt;
Vom Glück und der Natur selbst ihren Flor ertrotzte:
Ist ihr Verdienst nicht gross, nicht achtungswert?

So kämpfte PEST, die glänzendste der Städte
Des ruhmegkrönten, teuren Ungerlands:
Auf eigne Kraft vertrauend neidet sie das Schicksal
Der glücklicheren Schwester BUDA nicht.
Aus flücht'gem wüsten Sand emporgerungen
Steht sie, ein Denkmal hoher Menschenkraft,
Und als Beweis: „nicht alles, was auf Sand gebaut ist,
Sei leicht hinfällig? — schon Jahrhundert fest.

Hat nicht das schrecklichste der Elemente,
Auf der Natur ungünstiges Geheiss,
Wie vor dem ersten Schöpfungstage, losgebunden,
Ruín und grausen Untergang gedroht?
Hat nicht der Frevel von Barbaren Horden,
Hat grausem nicht so manche fromme Schaar,
Nicht oft die Wut der eignen Vaterlandes Söhne
Die aufgekeimte Blume schnell zerknickt?

Doch sieh! aus der Zerstörung wilden Fluten,
Aus öden Trümmern stieg mit Riesenkraft
Zu neuen Leben und zu köstlicherer Blüte
Das stolze PEST, wie Phönix, stets empor,
Dies ist Verdienst im edlen Kampf errungen!
Dem winkt' einst LEOPOLD den Beifall zu,
Bestätigt ihm den schönsten Lohn, „die Bürgerfreiheit?,
Die nun der späte Enkel dankbar ehrt:

Nemes Ember

a Városból

Edelleute

aus der Stadt

Németes és huszáros viselet a 18-19. sz. fordulóján

Bikkessy F. metszele

Entflammt durch des Verdiensten Anerkennung
 Schuf nun des Bürgers rege Tatenkraft
 Aus rohrbewachsenem Sumpf, aus wilden Unkenhöhlen
 Manch freundlich Dach, manch glänzenden Palast,
 Mit reinem Sinn für Frohgenuss des Lebens
 Verwandelt er den windverwehten Sand
 In fruchtbar grüne Fluren; unablässig strebend
 Zum Heile, wie zum Ruhm des Vaterlands.

Wohltätig knüpft sein Fleiss mit fernen Völkern
 Das Band, das, einem Talismane gleich,
 Das Landes Sitten mildert, Kenntnisse verbreitet,
 Des Reichtums Zauber, frohen Wohlstand schafft.
 Auch THEMIS wählte diesen Ort zum Tempel,
 Der dem bedrängten Schutz und Trost verleiht;
 Die MUSSEN weihten ihn zu ihrem Heiligtum,
 In das der Jüngling lernbegierig wallt.
 O nie versieg' die Kraft, die Euch beflügelnd,

Des Glückes Gunst und Beifall stets erzwang!
 Doch nur vereint mit Sittlichkeit und Bürgertugend
 Blüht neu verjüngt Eurer Kinder Wohl.
 Was Kraft, Verstand und Redlichkeit begründet,
 Gedeiht zu herrlicher Vollkommenheit;
 Der späte Enkel wird, Euch segnend, dann noch ernten;
 EUCH lohnt die Palme der Unsterblichkeit.¹³⁵
 (Schedius L.: Zur Secularfeier der Königlichen Freistadt Pest.)

MARTINOVICS TÁRSASÁGA

Martinovics Ignác titkos társasága értelmiségiek körében működő, laza szervezet volt, amely korszerű eszméket propagált. Így minősítették őket „összeesküvőknek” s a reakciós kortársak még „jakobinusoknak” is elnevezték őket, szélsőséges gyűlölködéssel alkalmazva rájuk a nagy francia forradalom kispolgári szélső balszárnyának nevét, azét, mely kivégeztette a francia királyt. — Az értelmiség életének központja ekkor már Pest-Buda volt, s így vált ez természetszerűen a Martinovics propaganda központjává is. Ennek közelében élt főti birtokán Fekete János gróf, akinek éles verseivel már 1790-ben találkoztunk; ő is részese volt a társaságnak s egy forradalom hadvezére szeretett volna lenni. A főváros peremén laktak az Orczy bárók, ott titkárkodik Szentmarjay, mint gróf Teleki Sámuel titkára jár a fővárosba. Szentjóni Szabó László — Uza Pál és Forgách Miklós titkáráként Bacsányi. Pesten él az állástalan Laczkovics, Budán hivatalnokoskodik Hajnóczy, morzsolja nyugdíját Verseghy — és közben megírja a magyar Marsailleise-t. Közéleti szereplése miatt a hatalom nem mert nyúlni Fekete Jánoshoz, csak reverzálist íratott alá vele és rendőri felügyelet alatt tartotta. A többieket azonban itt, a fővárosban elfogták és a társaság többi tagjaival a budai Várban őrizték. A főbb vádlottak a Várhegy északi részén levő ún. Gárda-házban raboskodtak. Itt őrizték Szolarcseket is, az ügy fiatal vértanúinak egyikét. — Fogsága történetéhez verses mű kapcsolódik. A már említett Fáber Antal, e példás filiszter írta meg Szolarcsekkal, valamint Uza Pállal való ismeretségének s ennek következtében önön gyávaságának történetét — ami az elbeszélés gyászos groteskségét még növeli — hősi hatásokban. A fiatalember iskolái végeztével, éppen vidéken pályázott tanári állásra. A pályázóknak — az idők jele? — versben és prózában egy város zendülését kellett leírniuk. Reménykedve tért vissza Budára, ahol *Szerdahelyi György* is tanári álláshoz akarja segíteni. Ekkor következett be életének nagy kalandja, amelyet hexameterek helyett magyar prózában iktatunk ide a *Biographia mea*, e minta ember „önéletrajza” lapjairól:

¹³⁵ Röplap. Pest Patzko ny. 1803.

„... Ily óhajok és remények közt hányódva történt hirtelen és váratlan a szerencsétlen eset, melynek súlyos következményei lehettek volna, ha jól nem intéződik, szerencsémét és minden reményemet örökre elgáncsolhatta volna s csaknem tönkremegyek e baleset folytán, mint ahogyan hajdan tönkrement Tantalus.

Eközben látogatni szoktam testvérnénémet, aki a budai várban lakott. Ama épületekbe voltak zárva a sötét bűn vádlottjai, mely bűncselekmény főszerzője Martinovics volt. Amint arra mentem, meglátott engem történetesen az akkor bilincsben ottlevő vádlott Szolarcsek. Iskolatársam volt, együtt állottunk meg szigorú vizsgát, olykor tanított is, de bizalmas viszonyban nem állottunk. Mennyire megdöbbsenem, amikor egy ígérettel rávett közkatonával, titkon egy cédulát küldött nekem, melyet a börtönben írt. Szólni sem tudtam: a katona illir volt, senki sem vette észre, csak a betegeskedő (lakótársam) Szoczoczky. Rémulten mondom: Haladéktalanul cselekedni kell. Fogom pálcámat, kalapom és gyors léptekkel indultam, hogy megkérdezzem a szent korona ügyigazgatóját, Némethet, aki a magas budai várban lakott: vajjon jogilag megengedett-e ez a küldetés vagy büntetendő-e — így tanított engem egykor egy híres tudós.

A tragikus történetben ekkor újabb baleset következett, melynek bal következményei lehettek volna: a végzetes cédulát, a bűnjelet, melyet kezemben vittem — elvesztettem útközben. Vasárnap volt, az utca tele néppel. Rémullettől reszketve, remegve, fohászkodtam az égiekhez, át-meg átbolyongtam az utcát és a tömeg közepette észrevettem a fatális cédulát. Megtáldaltam — és most már vidáman mentem az ügyigazgatóhoz.

Mihelyt ez megértette, miről van szó, nyomban kocsiba ült és meghagyta, hogy menjek vele a börtön épületébe. Mentünk s eközben jó lelkiismeretem adott erőt remegésemben s az vigasztalt, hogy teljesen büntetlen vagyok. Kevesekkel tudatva és kikérdezve a dolgot, az író nyíltan bevallotta, hogy ő írta a semmiséget s pénzzel megvesztegette az ajtaja előtt álló romlott őrt. Ezért most már szigorúbb őrizet alá helyezték. Több időt fordítottak a katona felfedezésére. A foglyok őrizetére rendelt katonákat sorba állították, valamennyit, és meghagyták nekem, nézzem meg őket egyenként, hátha megismerem, melyik hozta a végzetes levelet. De én nem tudtam megismerni, mert egyik olyan volt mint a másik, egyforma a színük, az arcuk, ruhájuk, alakuk — Oedipus sose voltam — a rémület is elhomályosította tekintetemet. Így mit sem végeztünk, mire az ügyigazgató megparancsolta, hogy másnap reggel újra keressem fel és hozzam magammal Szoczoczkyt is. Abban a reményben, hogy a bűnöst ketten majd felismerjük, elhagytam a végzetes helyet s alig pihegve, búsan értem haza, megmondtam Szoczoczkynek, mi a parancs.

Ez nagyon megijedt, súlyos szemrehányásokat tett nekem, hogy belekevertem ebbe a szomorú ügybe, átkozta a szerencsétlen órát is amelyben jelen volt. Azt mondta, nem mehet betegsége miatt, mert kelés van a lábán. Nem használt: sok párna közé tettem, kocsit béreltem, elvittem Budára, miközben szüntelen villámokat szórt rám.

Gyorsan fölsettem, társamat fekve hagytam a kocsiban — alig tudta lábát mozditani a szerencsétlen.

Alig érek az ajtóba, elémjön és köszönt a direktor, nagyon nyájas arccal azt mondja, hogy egész éjjel Szolarcsek aktáját olvasta, nappal újra kezébe vette, de semmi nyoma, hogy cin-kosa volnék, tehát teljességgel ártatlannak nyilvánít engem, sőt meg is dicsér és köszöni, amit tettem. Ha nem tettem volna, biztosan vasra vernek.

Kérdezem: ki tudná megfelelő versekbe szedni lelkes örömét vagy szavakkal leírni méltán! Örvendve, ujjongva tértem vissza beteg társamhoz. Ez azonban csupa epével fogadott, komor arccal és csodálkozott, hogy vig vagyok, méltatlankodott is felette, hogy örvendezem, ahelyett hogy szomorkodnék — ily szerencsétlen, bús, nehéz ügyben.

Az utasítás szerint, a kocsit a börtönhöz irányítottam, most már bátran léptem be. A katonát már elfogták és élénk vezették. Önként vallott magára, bűnét pálcáztatással róta le. A direktor kész volt kiadásaimat megtéríteni, de én a jólvégzett dolog után ezt visszautasítottam.

Diadalmasan, könnyebbülve tértem vissza kocsin a városba, komor társam képe is földerült.

Ez ügygel kapcsolatban meg kell emlékeznem még valamiről, ami ugyancsak megrémített. A hideg február elseje előtt történt négy nappal, hat órákor, hajnali szürkületben. Néhány nappal előbb fogták el Szolarcseket. Házigazdám már felöltöztek és elhagyták a lakást, én ébren kissé még az ágyban maradtam. Hamarosán rémulten tértek vissza: Egy tiszt kivont karddal jön fel a lépcsőn, sok katonával és már a szomszéd ajtónál vannak!

Összerezzenem, hideg verejték öntötte el testemet. De erőt adott jó lelkiismeretem, tudtam, hogy nem követtem el semmit. Belépett a tiszt négy közlegénnyel, a többi fegyveres kint maradt, elől jött egy lámpávivő. A lámpát szobám asztalára tették, ágyam mellé felvont fegyverrel őr állt. Mit gondolhattam mindenebből — mit is gondolhattam volna? Rajtam s a gyermekeken kívül senki sem volt a házban. Búsan erőt vettem magamon és márbújtam be a nadrágomba. Bizonyos voltam abban, hamarosan becsülettel térek vissza. A tiszt írást vett elő és kissé a lámpa felé tartotta, melynek fénye meglehetősen győnge volt — és megkérdezte tőlem: én vagyok-e? Újra megnézte és elolvasta az írást s kérdi: Én vagyok-e Uza? Ügyvéd volt ez gazdám mellett, de nem volt a városban. Mihelyt ezt meghallotta a tiszt, elment, hogy majd máskor végezze dolgát. Engem is elhagyott a félelem, mely elfogta minden tagomat.”¹³⁶

A kisebbrendű vádlottakat a ferenciek volt kolostorában őrizték. Az épület a ma már csak tornyában létező, volt Helyőrségi templomhoz csatlakozott. Ennek tornyától délre húzódó épület-szárny földszintén szélről volt Kazinczy szobája, kettővel odébb Verseghy. Ablakaik előtt volt a „favágó udvar”, melyet az Uri-utca felé téglafal zárt el. (Az épületrész ma is megvan, közvetlenül az utcára néz, fal nem zárja el onnan.) A Fogságom naplója január 31-i faljegyzésében ezt olvassuk: „Fát hánynak az utcáról a favágó udvarban s evégre megnyiták a kiskaput. Mindig ablakomban állék, míg a kis kapu nyitva volt; mely nagy vala örömon, látván, hogy... Majtényi László gyalog mene el ott...¹³⁷ Ugyanígy Verseghy Ferenc is kiláthatott ablakából a favágó udvar kis kapuján az utcára. S a kapu történetesen nyitva volt Martinovicsék kivégzése idején is, amikor a rabok láthatták a Vérmezőre siető kíváncsiakat. Ekkor írta Verseghy kis ódáját: „Egy magyar asszonyra”.

Ó, magyar vérből eredett menyecske!
Cinkosod karján ki urad fejére
Szarvakat raggat, hová mégy mosolygva
Oly sietéssel?
A szerencsétlen rabok áldozását
Látni kívánod, kik az ősi rendet
Bájos árnyékért akarák ledúlni
Drága hazánkban?
Ó, ha törvényünk ez utóbb üdőkben
Ugy fenyitené az egyéb gonoszt is
Mint az ókorban, neked is hasonló
Volna halálod.”¹³⁸

Bacsányi Jánosnak két verse fűződik budai börtönéletéhez. Az egyiknek keletkezéséről Kazinczy számol be a Szirmayhoz írt jegyzeteiben: „A királyi Tábla absolválta. Ezen vérszemet veszen s a cseléd kezétől egy-két szent, melyet eloltva nála hagytak, kiragadva, akkor ezt írta a falára:

Szép a hazáért tünni, viselni rab-
Láncot s a halált szenvedni dicső dolog.
Amely halandó él s vesz érte
Nemzeteket nemesít nevével”¹³⁹

Mikor aztán ezt követően a Hétszemélyes Tábla másodfokon hozott ítéletet, mely Bacsányit is fogságra kárhoztatta s a halálos ítéleteket helybenhagyta, a költő latin epigrammában állította szembe a Rómát hajdan gyilkoltató *triumvirátust* a Magyarországon most gyilkoló *Septemvirális* (Hétszemélyes) Táblával: „*Ad Manes Romanorum*”.

Splendidus non est cur vos periisse putetis;
Non major nostra vestra ruina fuit!
Roma, trium fertur quondam cecidisse furore;
Te septem perdunt, Hungara terra, viri.”¹⁴⁰

¹³⁶ Faber Antal. Biographia mea. Pozsony 1831.

¹³⁷ Kazinczy: Fogságom naplója Bp. Irod. Int. 1947. p. 39.

¹³⁸ V. F. Kisebb költeményei. 1910. o. 121.

¹³⁹ Bacsányi János o. m. I. 1953. p. 219. A vers fennmaradt B. J. védőíratában. Az újabb kutatások szerint az elítélés oka nem a vers volt.

¹⁴⁰ U. o. p. 147. Ford. I. Függ.-ben.

Hálás feladat lenne összeállítani a Martinovics ügryhöz fűződő egész versanyagot, de mint-hogy a rab költőket — Kazinczyt, Verseglyt, Bacsányit, Szentjóbít — Budáról külföldi börtönökbe vitték, az általuk, illetve róluk írott versek kivülesnek mostani tárgyunkon. Itt is említés-reméltónak tartjuk azonban Virág Benedeknek 1799-ben budai otthonából írott szép kis ódáját, „*A kényes szenvedőhöz*”:

Békétlen szív, mit panaszkodol?
A durva láncok s tömlőcök a nemes
És fényes erkölcsöt homályba
Rejtik ugyan, de le nem gyalázzák.
Míg büntetlen türsz, fennmarad érdemed
S való örömmel tartja reményedet.
„De a hazáért” szép dicsőség;
Csak ne fakadj alacsony panasza.¹⁴¹

Virágnak mindenképpen igen szép költői és emberi megnyilatkozása a költemény, hiszen a perben nem érintett költők vagy hallgattak vagy éppenséggel szembefordultak az áldozatokkal. Az 1780-as évek nemzeti mozgalmának tagjai 1790-ben már két szárnyra oszlottak: a közös nacionalizmus érzésénél nem kisebb erejű volt nézeteltérésük társadalmi kérdésekben. Martinovics társasága jobbára a balszárnyról toborzódott, míg a jobboldaliak 1795-ben már a fejedelmi abszolutizmushoz menekülnek. Példája ennek Baróti Szabó Dávid. 1795 farsangján „*Pyber Benedek úrhoz*” intézett versében kesereg a hazáról, majd így kiált fel:

Ébredj fel, ó, haza, veszd ki üldözőid,
Töröld ki világból gyilkos emésztőid,
Fojtsd meg a jók által ezen viperákat,
Fosztasd meg fejeitől a mérges hidrákat...¹⁴²

Majd szigorú cenzurát követel és a hivatalok megtisztítását az *illuminátusoktól*. Bessenyei György, aki 1781 óta távolmaradt az irodalmi és politikai közélettől, a nemzeti mozgalom legmagasabb hullámjárása idején — 1799-ben, négy évvel Martinovicsék halála után nem lehetett olyan elvont gondolkodású, hogy ne tartsa szeme előtt a hazai valóságot, amikor *A természet világa* Ötödik kötetében ilyeneket ír:

Egyenlő a hivség királyhoz, hazához
Egyik nélkül sem fér az ember magához.
Hazádnak törvénye ellen ha feltámadsz,
Aki szentség abban, királyodnak szaladsz...
A törvény, a közjó s király egyet tesznek
S a polgár szívében szentségekké lesznek...¹⁴³

Hírhedt *Gvadányi József* kirohanása, A falusi nótárius és fia közt ilyen beszélgetés folyik:

De hallom, hogy vannak ottan is deisták,
Velek még egynéhány csuf naturalisták.
Ha ugy volna, kerülöd ezek társaságát,
Tartsd meg szent hitednek erős igazságát...

¹⁴¹ Toldy Ferenc szerint V. a verset Kazinczyhoz írta — mi azt gondoljuk Bacsányihoz, hiszen utolsóra B. fentidézett versére utal. — A régi magyar költészet (Remekírók Képes Könyvtára) 1904. I. p. 256 és 375.

¹⁴² Császár Elemér: Deákös költők. 1914. p. 147—148.

¹⁴³ Bessenyei György: A természet világa (Régi magy. kvár) 1898. p. 238—240.

— Kedves uramatyám, mind Pesten, mind Budán,
 Melybe Viziváros fekszik és a Tabán,
 Higgye, hogy nincsenek ilyen etnikusok,
 Vagy naturalisták s több ily Pilátusok.
 Senkit sem hallottam, hogy istent tagadná,
 És olyan vadságra okos eszét adná.
 Nemrég ugyan hétnek gombjokat elüték,
 Kik pecsenyéjüket rossz tűz mellett süték.
 A többit küldötték külső országokba,
 Hol várakba zárták, kemény fogságokba...
 Vétkek csak úgy esett mindnyájunk tudtára,
 Hogy csizmákat varrtak francia kaptára,
 De rossz csirizek volt s varrós fonalai...
 Ált' szagatván a bőrt, kibujtak titkai...¹⁴⁴

A nótárius istenes bölcselkedése ugyan méltó párja vendégei — a kovács, a harangozó és egyéb falusi „értelmiségek” — tréfás-torz elmefuttatásának a világ dolgairól, s bárhogy gondolkodott is erről-arról a költő, helyes ösztönből vagy dilettantizmusból, a haladás elleni kirohanása — karikaturának sikerült. — A beszélgetés eleje Pest, a Lipótváros épüléséről szült. A szellemi életet szörnyű csapás érte. De a város tovább fejlődött. És a parlagi magyar meg volt elégedve.

A gyorsan épülő városról, az észak felé húzódó új városrészeiről, a Lipótvárosról így beszél a nótárius fia:

Budán már felette sok új ház felépült,
 Pest meg megfiadzott, egy szép új Pestet szült.
 E mindeg Vác fele tovább-tovább terjed,
 Mert sokaknak szíve építésre gerjed.
 Tudja uramatyám, hogy mindig szép volt Pest.
 De ennél az Új-Pest sokkal gyönyörűbb test.

Kies nagy piaca négy szegletet formál,
 Melyeken zsinórra vett sok magos ház áll.
 Paláciumoknak azokat tartani
 Méltán lehet, nem is másoknak mondani.
 Széles szép utcái, szintígy kevélykednek,
 Minden nyáron többről-többre nevednek.
 Most is sok incsellér házak helyét méri,
 Ha így épül sarka hamar Vácot éri.
 Majd ékességével Bécsset is elhagyja,
 Már is szépségével Soroksárt haladja.
 Uramatyám, tudom, látta Beregszászot,
 De higgye el nekem, felmúl ilyet százat.¹⁴⁴

A Martinovics ügynek alighanem utolsó hangja a fővárosban *Kazinczy Ferenc* megható szonettje: „Margit szigetén. 1800. július 30-dikán” — egyben az első szerelmi vonatkozású vers, mely a szigethez fűződik. Öt év múltán a rabokat Magyarországra hozzák a külföldi börtönökből és a negyvenegy éves Kazinczy megpillantja a gyönyörű hajadonná serdült Hiergeist Ninont, rabtársa hugát, akit öt év előtt, fogsága kezdetén még elfogulatlanul csókolt meg, mint kisleányt:

... Tekintsd hajad s lásd im e kecseket;
 Mernéd a felvirultat most illetni?
 Öt kin között élt év orcád neked
 Gyengébb redőkkel el kezdé lepetni...¹⁴⁵

¹⁴⁴ Gvadányi: A falusi nótáriusnak elmélkedései, betegsége, halála és testamentuma 1796.

¹⁴⁵ Kazinczy Ferenc vál. művei. 1960. II. p. 49 (M. Klasszikusok)

A másik költő, Verseghy Ferenc nyolc esztendei raboskodás után Budára tért vissza, itt telepedett meg és tengődött haláláig. A hajdan oly vidám, életerős katona-káplán bizonyára egy fővárosi hervadó szépasszonyhoz — papok szokása szerint, özvegyhez vagy öreglányhoz — írta „A korosabb szépség? meleg lírája után „Laurához”, még inkább „Dorkához” lemondó hangú verseit. Valószínűtlennek tartjuk, hogy a kacér, léha, pénzvadászó leányról írt „Fillis” („Fillis, Pestnek szép csodája Sok szerelmest megvetett. . .”)¹⁴⁶ ennek a kései időnek s nem fogsága előtti fiatalabb korának szüleménye. A költő e korbéli fővárosi tárgyú alkalmi verseivel más helyen foglalkozunk.

KAZINCZY FERENC ÉS PESTI BARÁTAI

A tőkés polgári állam megteremtésére törekvő kísérletek a 18. század végén megbuktak: II. József az abszolutizmus eszközeivel akarta felszámolni a hűbériséget; a nemesi-nemzeti mozgalom a hűbériség fenntartása mellett akarta élvezni a nemzeti kapitalizmus előnyeit, megszüntetve a fejedelmi abszolutizmust és Ausztria gyarmattartó hatalmát; Martinovics Társasága a két törekvés programjának, valamint a francia és lengyel forradalom módszereinek egyeztetésével, titkos szervezkedés útján akarta a szabadság és polgárosulás útjára vinni Magyarországot. Martinovicsékat eltiporták és mindennemű változás ellen, a réginek minden áron fenntartására egyesült a reakcióssá vált fejedelmi abszolutizmus az ugyancsak reakcióssá váló nemesi-nemzeti mozgalommal, amely politikailag úgyszólván tehetetlen volt, gazdasági programja felemás, kivihetetlen, mint ahogyan a következő fél évszázad eseményei megmutatták. A katasztrófális politikai gyöngeség mellett a magyarságnak csak egy útja maradt a fejlődésre, haladásra, polgárosodásra: európaizálódásra — az anyanyelvi irodalom művelése és e célra a nyelv kialakítása, hogy alkalmas legyen a polgári nyugat eszméinek kifejezésére: a nyelvújítás.

A nyelvújítás vezérsége Kazinczy Ferenc nevéhez fűződik. Fiatal korában még lehetséges volt, hogy Kassán alapított folyóiratot és ott e körül csoportosultak, találkoztak az írók. 1801 után, mikor a börtönből szabadult, többé semmi lehetősége annak, hogy egy vidéki város, vidéki nyomda legyen az irodalmi élet központja. Maga a mozgalom vezére megmaradt vidéken, szerény anyagi létét birtokán tengetve, távol a fővárostól: de vezérségének közel két évtizede csak átmeneti állapot, nem tarthatott tovább, csak addig, amíg a fővárosban már is központosuló irodalmi élet megszerveződik és a nyomasztó politikai, gazdasági viszonyok enyhültével ott kap vezetőt, folyóiratokat, könyvkiadókat. S ez utóbb Kisfaludy Károllyal, a romantika diadala idején, 1820 körül bekövetkezett.

Mint láttuk, máris az iker-fővárosban lakott Virág és Verseghy. Megalapította irodalmi szalonját a költő Vitkovics. Pesten tartott lakást és közeli birtokáról oda-odajárt állandóan megyei hivatalába Szemere Pál. Gazdag mecénások voltak ott, mint Jankovich, Marczibányi — és az ország legnagyobb, legjobb nyomdái. Állandó helybeli közönséget a főhivatalok és az egyetem biztosítottak. Két nagy közkönyvtár állt az érdeklődők rendelkezésére. Ott tanult egy ideig Kölcsey Ferenc is. — Kazinczy Ferenc irodalmi harcaiban elsősorban pesti íróbarátaira támaszkodhatott. Legfőbb támasza, a „pesti triász” irodalomtörténeti fogalom. De Kazinczy mellé álltak a pesti kispapok is — akiket Berzsenyi oly szép — és furcsa módon — mondhatni vallásellenes költeménnyel üdvözölt. A századeleji főváros íróvilága és haladó közönsége egységesen Kazinczy mellé állt, a debreceni elveket valló Czinke Ferenc, a magyar nyelv egyetemi tanára, valamint a Révai Milóssal szemben álló Verseghy — bár konzervatív hivatalos körök támogatták — elszigetelődött. Az ortológusok heves támadásai Kazinczy irányát már az 1810-es években „pesti irodalom”-nak nevezik. Pejorativ zöngével ez a haladó „urbánus” irodalom első megjelölése.

¹⁴⁶ Verseghy F. id. m. p. 175, 193. 114, 229.

¹⁴⁷ Waldapfel J. id. m. p. 182.

Kazinczy nemcsak leveleiben hadakozik ellenfeleivel, de verseiben is gúnyosan utal azok kitöréseire, akik szerint Pest-Budán még magyarul sem tudnak. „Vitkovich Mihályhoz” intézett episztolájában a maradi nemest, a falusi műkedvelőt megszemélyesítő Högyész Máté bemutatja verseit a költőnek. Egyikében:

Az istenek nagy gyűlést hirdetének
A Szentgellér hegyén s Árpád királyunk
A nemzet íróit mind bemutatta.¹⁴⁸

Jellemző, hogy a Szent Gellért hegyén, a boszorkányszombatok színhelyén folyik a gyűlés, az írók elbírálása: felvonulnak és sorra buknak a 16–17. század magyar költői, a versenyt egy debreceni togátus diák nyeri meg — „ezt zengi Jupiter, És Jupiterrel a Gellér hegye!”

Ugyanez a parlagi verselő ilyen rigmusban csepi a városi írók nyelvét Kazinczy ugyanezen episztolájában:

„Hogy Pázmán magyarul alkalmasint tudá,
Tekintsd, hol született, s többé nem lesz csuda.
Szülte volna Eger, Győr, Sopron, Pécs, Buda,
Ugy szólana mint szól sip mellett a duda.”¹⁴⁸

Kazinczy nevezetes epigrammájának a „*Misoxeniá*”-nak is több értelmet tulajdoníthatunk, mint csupán a hazafiság és kozmopolitizmus, európaiság akkor haladást jelentő egyeztetését. „Pest-Buda tája” e helyen nem csupán Magyarország megjelenítése, mint Róma városa a római birodalom egésze helyett — pars pro toto. Ezen felül Pest-Buda a műveltség, a városiaság jelképe is a parlagisággal — Debrecennel szemben.

Jó nem kell, ha az emberiség s nem nemzeted adja:
Nékem az emberiség s Pest s Buda tája hazám.¹⁴⁹

A haladásnak a nyelvújítással azonosulását bizonyította évtizedek múlva Széchenyi István működése: a haladás vezére megáévvá tette a nyelvújítást. S így Kazinczy méltán írhatta hozzá szép episztoláját a fenti értelemben megróva ellenfeleit, a maradiak szájába adva mondja:

... a lófuttatás is
Csak anglo-mániád vad szüleménye:
Ne lásd Londonban — Pesten nem teszed!
(Gróf Széchenyi Istvánhoz.)¹⁵⁰

¹⁴⁸ K. F. id. m. II. p. 31. A gellérthegyi boszorkányok szombatja elég újkeletű, a 17. századi boszorkányperekben bukkan fel vidéki városokban, Pest-Budán ilyen per nem zajlott. (V. ö. Dömötör Sándor: Szent Gellért hegye és a boszorkányok. Tanulmányok Bp. múltjából. VII. 1939.) — Sándor István Sokfélélének 1808-as kötetében verset közöl „A kellenföldi köziklához” címmel. A hegy történetét mondja el — megemlítve a „tótokon” uralkodó rómaiakat, Szent Gellértet, a vár építését, Mátyás alatti fénykort és a török dűlást. A boszorkányok érkezését ő is a török elűzésének időpontjára teszi:

„Azóta falaid soká pusztán álltak
Csupán csak csókáknak s varjaknak szolgáltak,
Miglen új vendégek tehozzád érkezte,
S ördögös asszonyok rajtak gyűllekeztek. (p. 180–184)

Gvadányinál is szerepel a hegy ebben a vonatkozásban, — falusi nótárius így pirit a bálból jövő idősebb nőre: „Anyámasszony tán Szent Gellért hegyén Mulatott ez éjjel s táncolt a tetején?” Bessenyei: „A természet világa” 1801-ben írott második könyvében így gúnyolja a babonát:

A vénasszonyokat szépen megégették,
De előbb törvényben ördögnékké tették.
Egész világ hitte, hogy teste eltűnhet
És a tilló allán Budára repülhet.
(Régi Magy. Könyvtár 1898. p. 125.)

¹⁴⁹ Kazinczy Ferenc id. m. II. p. 67.

¹⁵⁰ Gróf Széchenyi Istvánhoz Id. m. II. p. 64.

Kazinczy pesti utazásai erősítették kapcsolatát itteni barátaival és szolgálták irodalmi harcait. A fejlődő város, a „komfortos” fogadók iránti szeretete kedvesen nyilatkozik meg „Wadasi Jankovich Miklósnak” írott episztolájában is: ha már érte versengő barátai egyikéhez száll, hát Jankovichhoz megy. (Persze a szegény Kazinczynak így olcsóbb lett az útja.) Ez a gazdag irodalompartoló gyűjtötte össze egyebek közt azt a dús dalanyagot, amely most a Széchényi Könyvtár kéziratárának egyik értéke.

Mint te nem átalsz vélem tenni jót,
Ugy én sem a jót tőled elfogadni.
S bár Szemerém is hi, bár Vitkovics,
És Bártfaym s a lelkes Fáy készek
Lakásokat velem megosztani,
S én nálok kényén s nyűg nélkül lehetnék;
Bár a nemrégén épült Zrinyi s a
Fejér Hajó szobáikat kinyitni
Előttem is nem késedelmeznének:
Önkényt repülök a te karjaidba...¹⁵¹

Pestre látogatni, a haladást képviselő pesti írókkal barátságot tartani, Pest-Budát tekinteni a magyar művelődés központjának már elkerülhetetlen a 19. század elején minden alkotó írónak, aki nem akar megrekedni a provincializmusban: a világnézeti, nyelvi, irodalmi elmaradottságban. Még Berzsenyi, a rosszkedvű, elhízott, nehézkes falusi úr is kénytelen megjelenni a pesti írók körében, bár hamar távozik a társaságból, mert szorítja a — csizma. De a fővárosban pezsgő fiatal nemzedék közt akad olyan somogyi, balatonvidéki földesúr is Berzsenyi vidékéről, aki Berzsenyit tartja mintaképének, őt követi verseiben de a városban sokkal otthonosabb. Ugyancsak Kazinczy híve az a *Hoblik Márton* (1791–1845) aki pesti diákként a magyar színészeknek segít, majd az egyetem elvégzése után, 1814-ben Trattnernél kiadja egy csinos kötetében „Versei”-t. Ezek jó része fővárosi diáksága idején keletkeztek, vagy Igal és Pest közti utazásai idején. Berzsenyi „A magyarokhoz” intézett ódájától eltérően a fiatalabb Hoblik „A magyar ifjakhoz” intézett ugyancsak alkaiosi versében a nemzetiség megértésére inti az ifjúságot — ruházkodásban is — de nem sirat holmi hajdani nagyságot, hanem a haladás tekintetében a külföld példaképül vételét hirdeti. Megírja Horatius nyomán obligát versét „A mezei élet gyönyörűségei”-ről és ebben félreérthetetlenül felismerjük a híres pesti port. Nem akármilyen városra céloz, kifejezetten Pestre, ha nevét nem mondja is:

Otthon, szép mezején több örömet lel ő,
Mint a városi por csalfa nyelésiben.
... kertje virágjai
Inkább ösztönzik szent örömköre, mint
Mázolt dámai rut karminos arculata...¹⁵²

A fiatal költő, aki a „Ritka sokság” című versében finom és valósággal modern költeményt írt, nem volt érzéketlen a női bájak iránt. Elkápráztatták a művelt pesti polgárleányok, akiknél a saját állítása szerint jóképű ifjúnak ugyancsak nagy sikere lehetett. Tini, Marie, Lina, Minni, Lotti, Nelli neve egy-egy vers fölött hajdani német leánykák emlékét őrzi, akikkel a somogyi fiatalember együtt bálózott, kirándult a budai hegyekbe. (Zs... Fanni és Tercsi alighanem magyarok.) „Tini”-nek így hódol:

Pallérozottak gyöngye, te szép Tini:
Pest városának bimbái közt kinyílt
Szép rózsaként látszatnak ékes
Virtusaid s jelesen tűnődnek...
Mondják, hogy itt Baumberg Gabriella vagy,
Ottan pedig Pichler Carolina, te
Mély, ért eszeddel könnyen egybe
Szedheted azt, mit ezek danoltak...¹⁵³

¹⁵¹ K. F. vál. munkái. Remekírók. 1903. 128. p.

Nemcsak a kimagasló írókat kell ismernünk, hanem egy kor irodalmi képének megalkotásához a jelentéktelenebbekkel is foglalkoznunk kell. A magyar költészet minden nagyja körül meg kell látnunk a kisebbeket, mint egy kórus tagjait, akik a karvezető mögé sorakoznak. Így Berzsenyi mellett figyelmet érdemelne Péteri Takács József, valamint *Hoblik Márton* is, akinek itt két versét idézzük s tesszük hozzáférhetőbbé. A „Búcsúzás Pesttől 1812.” így hangzik :

Eljött már az üdő, hogy kell bucsuzni, barátim,
Töletek, ó, feleim.
Búcsút kell vennem, tőled, gyöngy pesti vidék már,
Szüzei, töletek is !
Már hó harmatokon föld a sok Naftali fattya
S tiszteli a Jehovát.
Bacchus szent ligetin repdez dagadozva gerezdünk,
A Badacsony szüretel.
Pómona megszedvén jóformán drága gyümölcsét,
A kamarába raká.
A langyos szellők változnak zordon üdőre,
Tél közelítve köszönt.
Drága hazám földjét meg kell valahára tekintnem
S a Balaton szeleit.
Szőlő-Györki vidám Tempém kebelébe repölvén,
Ott csalom én az üdőt.
Most hát elszakadok, bátor csak kurta üdőre
Töletek, ó, kegyesim.
Mig Phoebénk szarvát kétszer meg fogja mutatni,
Visszajövök magam is.
Emlékem, szívem hagyom, a hív s tiszta szerelmem
Zálogul addig is itt.¹⁵⁴

A költő tehát szüretre ment haza ősszel, a zsidó nagyünnepek idején. Ezek az ünnepek tehát már a 19. század küszöbén is feltűntek Pesten, alighanem úgy rányomták bélyegüket a városra, mint akár csak néhány évtizeddel ezelőtt. Az üzletek nagyobb része zárva, ünneplőruhás sokadalom az utcákon. Az idegen szokású, sőt viseletű, nyelvén se magyar, se német, középkori jellegű gettózsídósággal szemben való idegenkedés — mely nem mérhető a 20. század „tudományos” és rendszerbe foglalt antiszemitizmusához — nem volt oly nagyfokú, hogy a költők emelkedett hangú verseikben ne említenék a városban új színfoltot jelentő jövevényeket. Így Hoblik, de láttuk ezt már Virág Benedeknél, sőt már a pomázi hajókirándulás deklamáló szerzőjénél is. A 18. században, illetve a 19. küszöbén is még a maradékos vidéki költők is örömmel üdvözölték a főváros fejlődését; az ipar, a kereskedelem virágzását a magyar jövő zálogának tekintették. A nyomtatásban megjelent és költői igényű művek kizárólag szeretettel, csodálattal írnak a fővárosról és népéről. Ezt tanúsítja Hoblik Márton másik verse „Pesti út 1812”. című is, amelyben a fővárosba való visszatérését ünnepli:

Im, tűnődik már ragyogó szekérben
S ritka szarvát tartja Amáltheának,
A szerencsének kegyeit varázsló
Phoebus az égen.
Mellyel a régvárt utamat felétek
Vészem, ó, Pestnek gyönyörű vidéki !
Ifjúságomnak gyöngy korait hol éltem
Báj örömeiben.

¹⁵² Hoblik Márton versei. 1814. p. 51—52. 39—41.

¹⁵³ Id. m. p. 54—55.

¹⁵⁴ Hoblik M. versei. p. 37—38. és p. 42—44.

Hol vidám tréfák enyelegve ültek
 Szüzeid nyájas kebelin, midőn a
 Szent öröm nektár-poharát kiönté
 Myrcia rájuk.
 Éltem éden volt az arany világban.
 Mint Adoniszt, oly kegyesen tekintett
 Számtalan szüz és ha szerét tehette,
 Lejte utánam.
 Kis Cupidónak repülő nyilától
 Sértve szívem, mely epedezve kéré
 Élte legszentebb örömének édes
 Tárgyait ottan.
 Hátha fáklyát gyújtja Lyaeus egyszer,
 Ékesen, minden piperézve tűnván,
 Bájalá szívem, vegyesen személyök
 Táncnak eresztvén.
 Képzelem nyájasb öröömöm, barátim,
 Melyet a város kerek erdejében
 Érte szívem, mint Buda öszvegyült és
 Pest mulatozni.
 Ujra ez mind szép kebelét kitarja
 Nékem. A Fátum kegyesen kacsingat
 Énfelém, réten vegyesen virágzik
 S illatoz ámbrát.
 Ó, te éltemnek kegyes ápolásit
 S újra andalgó vigadást jelentő
 Csillagom, tűnj! Muzsa, mi is repüljünk
 Étheri szárnyon!¹⁵⁴

A Pesten diákoskodó, jurátuskodó Hoblik versei olvasásakor lehetetlen a Csokonai neve alatt szereplő jurátus kesergésére nem gondolnunk. Bármily triviális, magától adódik az összehasonlítás a szegény fiú bosszankodása és pesszimista szemlélete, meg a módos földbirtokos ifjú állandó elragadtatása között. A „Pesti dicsőség” szerzőjét a poloskák csípték és principálisa durva magázással ugratta ide-oda. Hoblik a szép pesti polgárleányok társaságára gondol, a társadalmi szórakozásokra, szerelmi ingerekre. — Hoblik költői tehetsége nem mérhető Berzsenyiéhez, mégis érdemes foglalkoznunk vele. A mester méltóságos emelkedettsége mellett a fiatal költő szökdéccsel. De antik formákban szökdéccsel, fenséges hangnemet imitál, mozgósítja verseiben a Helikont. Pest empire házsorai közt e klasszikai versek nem hatnak anakronisztikusan. Persze van benne mesterkéeltség, mint az egész empire-ban, a görögösködésben a francia forradalom és a forradalmi háborúk idején, a modern polgárság diadalmakor. Görög versnemekben ünnepli a faluról jött, avult iskolázottságú magyar költő Pest polgári szüzeit. Nehézkes a köntös, de éppen divatos — bár divatjának napjai számlálva vannak.

Hoblik is mesterének vallja Kazinczyt, a satellesek közé tartozott a pesti triász körül. A triász feje ekkoriban Vitkovics Mihály (1778—1829): a pálos kolostor és a központi papnevelde könyvtára után az ő polgári szalonja lett a fővárosban az írók találkozóhelye. Hozzá írták Kazinczy és Berzsenyi szép episztoláikat. Berzsenyi már idézett soraira Vitkovicsnak „Horváth Istvánhoz” intézett episztolája adta meg az indítékot. A pesti költő ugyanis ezt írta ugyancsak a fővárosban lakó barátjának: „Mig téged zajgó Pestnek henye gőze leheltet... Be teljes örömmel otthagynám Pestet, Mátyás palotája helyét is.”¹⁵⁵ Erre felelt Berzsenyi a főváros dicséretével. Egyébként Vitkovics se panaszkodott máskor lakóhelyére. Büszkén vallotta maga is, hogy:

Im a magyar nyelv géniusza
 Pestre siet repeső kegyekkel.¹⁵⁶
 (Gróf Cziráky Mihályhoz.)

¹⁵⁵ Vitkovics M. művei 1079. I. p. 115.

¹⁵⁶ I.d m. p. 90—91. p. 110—111.

„A magyar nyelv géniusza” Pesten kegyelte őt is, a szerb anyanyelvűt:

Mig én Gellérdnek bérce alatt piciny
Lantom panaszló hangra egyengetem —

írta máskor „Horváth Istvánhoz”. És újra ugyanahhoz olyan hexametereket, amelyekben Budát egész Magyarországgal azonosítja és már a honfoglalás óta azt teszi meg a főhelynek:

Végre Budára repül elmém: ott párducos Árpád
Látszik előttem egész fényben, s fejedelmet agyába
Méltoán sujtó kürtjével nagy Lehel. Első
István mint fáradt népét a krisztusi hitre
Hozni, kiszurt szemmel Péter... stb.

(110–112. o.)¹⁵⁶

Ebben az időben a főváros irodalmi élete már túllépett az ő irodalmi szalonján. Kisfaludy Károly az irodalmi vezér, él a romantika, az Aurora — a „reform-kor”-nak nevezett időszak polgári, gazdasági, politikai fellendülése hajtja az ország életét — és ezen belül az irodalom életét — a nagy csúcspont, a szabadságharc felé.

Az Aurora évkönyv indulásakor Kazinczy barátja, az öreg *Guzmics Izidor*, a régi költői generáció képviselőjeként üdvözölte az új Pestet, a haladás, a felvilágosodás városát, a kereskedelem, a jogszolgáltatás, a tudományos élet központját:

A felderültség közhelye, Pest, te vagy,
Pest, o, hazám szent városa! Többezer
Nem fényűző és lomha nép ez:
Munkája alatt pezsgő raj anyja.¹⁵⁷

* *

Pál István említett tanulmánya kifejti, hogy a költészetben Gvadányinál találkozunk először Budapest ábrázolásával — a Gvadányi munkáiból is csak a falusi nótárius budai utazását említi. Úgy hisszük, az itt felsorolt anyag is elegendő ennek az állításnak cáfolatára. Ámbár meggyőződésünk, hogy a kéziratos anyag feltárása még sok budapesti vonatkozású költeményt fog felszínre hozni.

Az eddig ismertekből kiderül, hogy a 18. század — s a 19. beköszöntése — költészetének milyen sok motívuma jelenik meg a következő évszázad budapesti vonatkozású verseiben. A barokk ódák képeit viszontlátjuk a romantika költőinek pátoszában. Nagy Lajos, Mátyás király emlegetése a budai királyi udvar fényét, dicsőségét bemutató elbeszélő költemények hosszú sorával bővül ki, arról a korszakról szólnak, amikor még nem Bécsből kormányozták a nemzetet.

Feltűnő a latin és német nyelvű költészet témáinak, motívumainak hasonlósága a magyar nyelvű költészethez. Nyilvánvaló azonban, hogy a polgári öntudat leginkább a német nyelvű anyagban csendül fel. — A magyar irodalom e képviselői kevés kivétellel a magyar mellett latin nyelven is verseltek, sőt egyesek (pl. Kazinczy, Dayka, Bacsányi, Kis János) németül is próbálkoztak. De a hazai nem magyar, kivált a német nyelvű költészettel, német olvasóközönséggel való szoros kapcsolatot mutatja a versfordítások korai szokása. (Pl. Hannulíknak az 1802-i országgyűléshez írt ódája Révai Miklós magyar fordításával együtt jelent meg, Szemere Pálnak pedig Vida László ünnepelő költeménye 1810-ban Haliczky német fordításával.) Erősen nemzeti szempontú irodalomtörténetírásunk később megfeledezett arról, hogy Magyarországon a nemzet-fogalom nem volt mindig olyan szűkkörű, mint a 19. század második felétől.

¹⁵⁷ Aurora 1823.

Ez a magyarázata alighanem annak a kérdésnek is, amely ez anyag gyűjtése folyamán felmerült bennünk: hogyan lehetséges, hogy e versek olyannyira ismeretlenségbe, feledésbe merültek? A nép-nemzeti irányzat nem szívesen foglalkozott írónk jozefinizmusával s a latin meg a német nyelvű irodalmi anyagot pedig nem tekintette a magyar irodalom szerves részének.

A 18. század magyar történelme ellenmondásokkal terhes, a kor íróembereinek állásfoglalása mai szemmel nézve, gyakran zavaros. Egy-egy költő művén belül találunk pozitív és negatív vonásokat, rokon- és ellenszenves megnyilatkozást. A polgári haladás szószólói engedményeket tesznek a nemzeti függetlenség ügyében — a nemzeti függetlenség harcosai viszont türelmetlenek másvallású, más nemzetiségű honfitársaikkal szemben.

Tény, hogy a pest-budai vonatkozású versanyag ideológiailag és esztétikailag vegyes értékű. Mindazáltal történeti értéke kétségtelen, de érdekes és figyelemreméltó irodalmunk szempontjából is, amelynek része s melynek anyagába és folytonosságába beletartozik.

FÜGGELÉK

A SZÖVEGBEN IDÉZETT IDEGENNYELVŰ VERSEK
GERÉB LÁSZLÓ FORDÍTÁSÁBAN

Magyarország és a budai hévizek keletkezése

A „Metamorphosis Hungariae”-ből

— Schez Péter (1691—1756) —

Európa földje, vizei, éghajlata rendezetlenek. Európa istennő kérésére Jupiter megígéri segítségét. E területen Mars és Diána istenek leánya, Hunna nimfa vadászik : üldöz egy sebzett szarvast, mely a Dunába ugrik. — Következik a 3. rész.

Ister, a vízisten születésnapját megülendő,
sok vendéget hív, rendez italt, lakomát,
Fekete-tengerről Triton, meg a fürge Palémon
és maga módján jött mindvalamennyi szirén,
Hellespontusról települt a közükbe Leander:
kit helytartóvá tett a nagy Oceanus...
Most recsegés támadt: beszakítva a sátori gyékényt,
egy sebzett szarvas ront be — kimulva lerogy.
Hunna, a nimfa minap sebzette vasával e szarvast,
lándzsa le nem teríté, most leteríti a víz.
Reszket a vendégség, elhagyja az étket, az asztalt,
enni ez asztalnál már meg is undorodott.
Gyászba voná a tetem vendégségük, lakomájuk;
szerte repült sok tál, hullnak a tört cserepek.
Éppen az isten ivott, szájához emelte a kelyhet,
rémülten veti most földre a drága edényt...

Rémületük multán, újból hogy az érzelem éledt
s már félelmetlen dolgozik újra az ész,
visszanyeré színét Ister s nekibátorodik már:
Csak ne legyen házán holmi csel és baleset...
Elvinné, de a súly folyvást nehezebb lesz, iromba,
minden része nehéz, el se cipelheti így...
Mégse vigyázza a súlyt, inkább a nagyobb veszedelmet,
s azt hiszi, hogy már-már háta is összetörik.
Félti tehát éltét — rábizza a sorsra a többit —
s félre, a partra vivén, rejti üregbe fejét.
Izzadozik, fázik, sápad, kipirul, kimelegszik,
homlokon, orcáján hull veritéke alá.
Két okon indult fel, mert munka s a rémület úzi;
megdermeszti emez — és kihevíti amaz.
Végre a parton volt szarvasnak iromba tömegje;
megfáradt Ister lent a Dunában üdül...

Látta: ni, Hunna amott áll, társai közt kimagaslik,
 véle kísérete van, s partra kikötve hajó.
 Mintha nyögös jármát bőszült bika hányja nyakáról
 és az igára dühöng, tartja amely rabul őt:
 úgy dühödött fel most Ister, de szemérme se hagyja;
 rajta esett szégyent torlani szomjuhozik.
 Szégyeli, hogy megijedt és szégyeli azt, hogy a vállát
 most, amidőn csak üres, vesse a csónak alá.

Hunna helyet keresett, szemléli, ahol lepihenjen,
 s földön, part közelén elnyugodott, lehevert.
 Ott a csinos pázsit kínálta füves nyoszolyáját —
 (lágy heverőt bűnnek tart a vitéz, ki derék!)...
 Ister amint ott volt, gyúlván haragos hevületben,
 látta, hogyan heverész ottan a Mars-i leány.
 Már fut is és szólott: — Bosszút állj és ne halasztgasd;
 most az idő kedvez, tán soha nem lesz ilyen...
 Nyomban támadvást szólítja a medre erőit,
 fegyverben híván partja között a folyót.
 Jöttek a hullámok s ő feltorlasztja a partról,
 merre a zord nyoszolyán Hunna pihen szeliden.
 Pillanat és a dühös nedvek ki a partra tolongnak,
 és a feláradt víz parti szegélyre kiönt. —
 Hunna az álmotól kábult — a habok hogy elérik,
 még mielőtt tudná, már megitatja a víz.
 Felkél háromszor, küzködve, de újra leroskad;
 harcol a víz ellen, bárha előnti a víz.
 Összeszedett mégis minden virtust, ami tellett,
 méltatlan véggel el ne veszejtse a hab.
 Hogy fut az árvíz elől, Hunnát Európa figyelte,
 s íme az istennőt megragadá ez a baj...
 Esdett és Jupitert meghatja a szó, meg a könnyek,
 és a vesződőnek gyors segedelmet is ad.
 Vízre leszáll, Istert dorgálja, miért cselekedte
 ezt a gonoszságot, s visszaaláz vizeket.
 Három Párkának meghagyja, hogy el ne metélje
 Hunnának fonalát teljes időnap előtt.
 Hallja a Párka a szót, de fonalja a vízben elázott;
 hasztalan itt minden, — nincs ami rajta segít.
 Fekszik az istennő, ártón a folyó leteríti:
 Isternek mégsem juthat e győzelem.
 Bár siető Sorsot fel nem tarthat Jupiter sem,
 még megelőzheti ő mostan e csúnya halált.
 Szólt: — Akiért könnyörögsz, Európa, tied lesz a nimfa,
 ten kebelednek már része örökre marad.
 S íme, tömeggé nőtt, rögvest elterjed a teste;
 szűz vala még az előbb — s földterület leszen ő.
 Emleje heggyé lesz, völgyekké válik a torka,
 hajzata erdővé hirtelenül kivirul.
 Rét és szántóföld kerekül termékeny öléből —
 nem szülhet gyereket: termi a drága kalászt.
 Gondolom én: amiért szűz méhéből a kalászkod,
 jobb a vetés itt, mint Ázsia dús mezein.
 Mindene mássá lőn, testének csak neve régi:
 istennő neve volt — most a vidék neve ez...

Mindez ajándéktól bűnhődik is egyben az Ister
 bűnéért, amivel nagyra növelte vizét.
 Mert a folyó erejét most megzabolázza az új föld;
 vége, de hossza se volt — s most, ime, útja kimért.
 Hol halak úszkáltak, vígan legelésznek a kecskék;
 hol csobogott evező, most hasogatnak ekék.

Isterről a minap hol földbe szakadt a verejték,
 kétvizű forrás kél kívül a part peremén.
 Hol borzad, didereg: veritéke fagyasztja a földet;
 hol munkán izzadt: forr a talaj, hova hullt.
 Hát kettős feredő fakadoz fel ezért Buda mellett:
 gyógyul a kóros test orvosoló erején.
 Ezt szintén Jupiter rendelte: a víz, ami Hunnát
 megrontá, ezután csak javulásra legyen.
 El sose szikkadhat s nem fogy ki vizébül a hévség,
 és a hideg forrás már a Dunán gyarapul.
 Partba rekesztve tehát úgy izzad ezentúl az Ister,
 s gyógyító feredőt nyújt — ha akarja, ha nem.

BUDAVÁR KELETKEZÉSE

— Schez Péter (1691—1756) —

Buda és Attila megkeresik Hunna elveszett fejdíszét. Buda látja meg előbb, de Attila kívánja ezt s vele a királyságot. Ezen összeszólalkoznak. (12. rész.)

Fékét veszítve kitört dühtől Buda mámorosan most
 s mint Jupiter dörgött: — Nem vagyok én a király?
 Lásd, Jupiter lakozik hüvelyemben — a kardom, a jósjel,
 hogy ki vagyok, jobbam megbizonyítja neked!
 Próbáljuk meg erőnk — szólott s vasa villoga már is;
 Attila majd elhullt gyors suhogása alatt.
 Szintén fegyvert ránt, harsog dühödötten a szája:
 — Esküszöm én a rokon istenek és Jupiter
 szentségére, te gaz, még bármi ha szent a szemedben,
 és pálcádra is én, hogy soha nem viseled.
 Minden csöpp véred ha bocsánatot esdekel is már,
 nem feledem bűnöd — poklokat esküszöm én! —
 míg nem a földbe harapsz, lábunk tapodotta fővénybe,
 míg a királyságot s éltedet is kiadod.
 Itt az igazság! — szól, s már ellenkeznek a kardok —
 Ez jogom országhoz! — Így követelte jogát.
 Villog a vad vas, vág, mindketten ugyan törekesznek;
 csattog a kardtul a rét, és levegője cikáz,
 Váltakozón támad s hátrál hol az egy, hol a másik,
 egyesíté őket nem szeretet, de harag.
 Megtorpant, aki fut, s eldőlt, aki sebbe hasított.
 Még soha ily dühhel nem vitatódtak ügyek.
 És ha netán — félek! — mindketteje veszne a harcon
 egy máglyára ugyan nem teszem én tetemök.

Visszavonás lángját fontolva, olyat cselekedtek,
 mint aminőt látott hajdan a thébai rét.
 Megvérté legelőbb testvére fejét Buda karddal,
 s Attila sebződván, még dühösebbre vadul.
 Örvezde Buda, mert vér hullt, s ez jó jel a harcon;
 bátrabban, fürgén marja s a fegyvere jár.
 Elvétette utóbb mégis nyomorultan ütését,
 pillanatott se veszít, Attila visszacsapott.
 Fegyvere ellankad, feje vágva lehull a nyakáról;
 kardja suhint még, bár már Buda csonka tetem.
 Attila megtapodá s így szólt a leveret heverőhöz:
 — Most hívjad Jupitert, most követelj koronát !

Még amidőn a minap megjött Buda szittyai tájról,
 állt Duna mentében szűzi Sicambria ott.
 Nászi időtől már régen kora messzi vetette,
 és Hymen se kíván már ilyen agg alakot.
 Meghidegült tetemét dermeszti jeges fagy örökké,
 és mivel egyre csipás, két szeme egyre csöpög.
 Szája hatalmas, nagy — meglátszik a torka, ha nyitja;
 és amidőn lépked, földre konyitja fejét.
 S bárha egészében nem más, csupa csont, csupa bőr csak,
 mégis a szájában csontja dehogy van elég.
 Torkából ajakig bizvást kilötyöghet a nyelve,
 mert ami tarthatná, nincs foga egy se neki. —
 Trójának vala ily rom képe, midőn a lovat be-
 vontatván Priamus, áttöreté falait.
 Vélnéd, orcáján háromszor Olympia-játék
 folyt le, barázdálván rajta ezernyi kerék.
 Rendetlen ráncok mindenfele összekuszálva,
 s gyakran a földben sem táruul ilyen nagy üreg.
 Már keze nem munkás és nyelve beszédre se kellő,
 és csetlik-botlik, reszket a lába, ha lép.

Szomszédos parton meglátta Budát, ama ifjat.
 Láttá. — Ki hinné, hogy tűzbejön ily nagyanyó !
 Csakhogy a szárazban lobogó legjobban a tűzláng,
 és ami már kiaszott, leghamarabbra kigyúl.
 Hogyha reves — fénylik. — Mért gyúlna olyankor az ó fa ?
 Jó táplálék ez, mégis a láng belekap.
 Majd amidőn koronát lelvén, Buda visszajön arra,
 már sebzett szívvel csöndben epedt ama vén.
 Szomszédos parton járdalva közelget az ifjú:
 ő sietett elibé, lassu a lépte habár.
 Messzire már látszik: villognak a kardok a légben.
 Hogy mi van ott, sejté nyomban a kisdéd öreg.
 Integtetett kezivel, lármáz: — Hagyjátok a harcot !
 Jaj, vastól veszik el már is, akit szerettek ! —
 Egyre közelgett ő, hol vívtak, a harci porondhoz.
 Véli: talál módot, fékezi majd dühüket.
 Csakhogy a vén láb már nem fürge, mikép a szerelme —
 és lecsapott fejével már Buda halva hever.
 Összekuszálja haját, kezdett szomorú siratóba;
 könnye az orcáján záporozón lecsurog.
 Bacchánsnő amikép, akit ihlet a mámoros isten:
 úgy tombolt dühödőn, vesztve a nimfa esztét.

Most a tetemnél ült, mostan befutosta a rétet,
 majd meg a testével s arccal a földet üti.
 És: — Buda, jó Buda! — ezt mormolja a fűnek, a fának.
 Ezt a nevet sírják mind közel ott a vizek.
 Hívja csak egyre Budát, sóhajt keseregve Budáért,
 orcáin könnyel van neve róva: Buda.
 Tépdesné a haját, csakhogy haja nincs a fején már;
 karmolná arcát: s arra barázda se fér.
 Ráborul ő szeretett arcára, az ifjú fejére,
 s más egyebet se zokog, egyre Budája nevét.
 Sóhajtás, csókok közt másra se képes a nyelve,
 úgy megbúsítá tébolyodott szerelem.
 S íme, minő újság! Míg fekszik a fűbe terülve,
 s elmázolja a vér vén, meleg arculatát:
 Érintésétől már ifjodik íme a képe,
 ránca temérdek bár, egyszeriben kisimult.
 Száz hadirend noha bár hordozza a rőzsényalábot,
 árkot fel nem tölt akkor is ily hamarost...
 Marka tapintja habár s szemléli a vérben a képét,
 érzi bizonynyal a vén: már nem az ő, aki volt...
 Láttá magát immár: tetsző hogy az ifjui szemnek,
 most igazán siratá erre Sicambra magát.
 Szólt: — A szerelmemnek balság, Buda, íme, jutalma;
 ily szépség hozzám özvegyen úgy se való.
 Inkább még keserűbb vénség rúttá be orcám,
 Inkább hadd halnék meg, Buda, én teveled!...
 Életem, ó, hadd légy nékem te halál okozója,
 és a te sírhalmod hadd legyen én tenedek!
 Drága fej, ó, szelíden nyugodj te, örökre s örökké
 lágyan ölébe ölel, lásd, a szerelmesed itt.
 Tedd meg, amit kérek, szent ég — hallgasd szavamat, föld!...
 Szólt, s eldőlt. Hallgat némely imára az ég:
 Romladozó testök soha majd az idő ne eméssze,
 csontjaikat tartós szerkezet összeköté.
 Fel Buda törzséből nyúlik hegyorom meredekre;
 várta lett, mely alatt régi Sicambra terült.
 Bárha a vár öreg is, mindig ifjú a képe,
 teste ugyan más lett, friss az alakja maradt.
 Házak alapjává lőn mélységben keze, lába;
 törzse egyéb részén létesítődik a vár.
 Tornya füléből lett, ablakká két szeme váltott.
 Látod-e nagy falait? Mind a ruhája vala.
 És noha két testnek lőn egyesülése ez itten:
 Csak Buda lőn ez a hegy s ilyenvű lőn ez a vár.
 Fővárost ez a fő így ad a magyar területnek,
 Tarpej szikláját, Róma, élémbe ne tárd!
 Tán a nagy Égrázó már akkor előre határoz,
 hogy császáré lesz majd a magyar korona?
 Mert — tudom én — mindig Capitoliumoknak a sorsa:
 római császárok székhelye hogy legyenek.

Magyarország és Buda keletkezése

A „Fasti Hungariae” kezdete.

— Adányi András (1716—1795) —

Még mikor emberi bűn el nem kergette a földről
isteneit s vasa sem dúlta saját javait,
hol Magyarország most nagymesszire tárja határát,
réteit és nyáját, szőlőit és aranyát:
laktak az égiek és nem verte viszály fel a házuk
s ezt jobban kegyelék mintsem az égi mezőt. —
— Mily csoda dolgot mondsz? Megvallom, ugyan Görögország
mindig föllentett — ezt ha tagadja: lehet.

— Jaj, de ne hidd, hogy emígy cáfolgatom én csak a többi
költőket: bizony ezt súgta egy égi nekem.
Hát ne csalogd, sose hidd, hogy félrevezetnek e versek:
hogy hitelők legyen, súlyt a szavamnak ad ő.
Légy kegyes, ó, Phoebus, óvd meg költőd becsületjét,
hisz teheted, kérlek, küldj nekem égi segílyt!
... Mondd el, mit higgyek, kik laktak e tájon, a földnek
létesülésétől, erre, felénk legelőbb?

Végeztem. Mire szólt Phoebus koszorús hajazattal,
és elefántcsontból tart fuvolát a keze:
— Mondd el, amit kívánsz, ó, mondd el a hajdanidőket,
ó, szorgos költő s el ne feledd szavamát!
Ime: az ős chaozt természet alakba rekeszté,
testté formálván szertefolyó tömegét.
Mert hisz a kezdetben még tűz s levegő vala egyben
s két testté lőnek: föld leve így s a vizek.
Istenek ekkor, mink, szemlélve a messze világot,
hol telepedjünk meg, nézegeténk a helyét.
Mindvalamennyi közül legszebb a ti mosti hazátok,
egy táj sem kínált jobb tanyahelyt minekünk.
Késedelem nélkül hát szép földjére leszálltunk,
egy sem volt, akinek tetszene jobban az ég.

Ott, hol a hegyhátról letekint Buda most a folyamra,
élő tajtközből várat emelt Jupiter.
Kormányát tartá Neptúnus is épp a Dunában,
s innen adott törvényt mind a vizeknek is ő.

Szomszédos hegynek barlangüregét üli Plútó,
arra tüzel Phlegeton, látod-e, hévizeket.
Míg egytetértés volt s testvér országol, e három,
hitvány fegyvereket még nem is ismer e föld.
Stíria bércteteit hol rettenetes hava nyomja,
Vas-várban székel Mars, a hadisten ugyan,
csak hogy lándzsáját nem verte be emberi vérrel,
csak vadkant hajtott akkor a fegyvere még.
És jobban szereté, mint hogyha Itália orma
volna, Tokaj dombját s Tállya vidám hegyeit
Bacchus, a kétanyjú, aki arra vetette uralmát,
és ma nagy istenség szerte a föld kerekén. —

Öntözi jobbról és balról a szilaj Tisza árja
mindörökös vízzel földeidet, melyek az
országod voltak, kedves Ceres, abban a korban;
senki se szántott ott s egyre kinőtt a vetés.
Istennő, nézd most, kik vannak e földön, e pórok !
Hát ez a gazdag táj csak legelőre való ?
Írtsd ki kalászádat, bűnösnek bűn ha segítesz,
vagy mezeidről verd szét e vadállatokat !
Tépd ki a fenyveidet, hasznodra teremted az erdőt,
s látod-e, Pest táján már kiveszett, ami volt.
Gyujtsd meg a termését, égesd meg a csúnya parasztét,
hisz folyton máglyán őmaga égeti el.
Hal se legyen vizein. Halon éltek az istenek ámbár,
hogya a bőjti idő tiltja a húseledet.
Mert a parasztnál folyvást a szalonna kelendő:
adj sertés-legelőt, más egyebük se legyen !
Ó, de nem, istennő ! Inkább kegyelemre hajolj csak !
S oltáron tömjént hozzanak áldozatul.
Bárcsak hoznának ! Boldog lennél, Magyarország.
hogya lehetne csak egy nálad a hit s szeretet !
...Hát Ceres így lévén, lásd Flóra jeles birodalmát,
hogya ne fecséreljünk sok fecsegéssel időt :
Pest hol van, tudod azt: ékes, magas ottan a sok ház.
Régi dicsőségét visszaidézheti-e !
Tengerként terül el közelében a messzi mezőség,
méltó rá, nyerjen itt a király koronát.
Most neve Rákos már, egykor meg a pesti mező volt
És a mezőségről lőn ez a városa: Pest.
Itt székelt Chlóris, majd Flóra az ő nevezetje,
mert a görög szóból lőn azután a latin.
Ő Zephyrus neje lett, adván e mezőt hozományul,
így hitbére viszont néki se lesz kevesebb.
Természetben ahány szín van, mind összeszedé itt
s csillag ahány az egen, itt terem annyi virág.
Chlóris e szép hozományt óhajtja tetézni gyakorta,
mert hisz a soknál több íme, ha dús is a sok:
Itt a tűzemmél elegy jácint terem és a vöröslő
rózsa, miről a nevét kapta is itt a mező.
Rozmaring és borsfű, rőt sáfrány hó liliummal
nő e helyen s itt szed Persephoné violát;
ezt szedegette, mikor Plutó szekerére ragadta —
hívta az anyja, de már hasztalanul keresé...

Izabella királyné Szolimán császárnak

— Raab István —

Hol Buda várában nemrég a király neje voltam,
írogatom soraim Trácia járma alatt.
Gondold meg, mi valék én: Pannonián a királyné,
s rangomhoz méltón küldted ajándokidat.
Most, amidőn tollat vettem kezeimbe, hogy írjak,
vajha te láthatnád, hogy mi valék, mi valék !

Kímélj meg, kérlek, ha neked nem tetszik ez írás:
fájdalmamnak igaz nyomdoka és jele ez.
Most már ismerlek; látom, noha késve, a szíved:
szép szín alatt szavaid esküszegést takarók.
Hasztalanul hittem, hogy gyámja leszel gyerekemnek,
országom, népem s önmagam oszlopa lesz.
Régi szokás módján: te szakállad, amelyre fogadtad,
és nem az istenség, kit magad is te imádsz.
Prófétád, Mohamed sem támasza esküszavadnak,
így a szövetséged tétova, ingadozó.
Álprófétádat, meg az isteneket sem imádod,
elmédben nincsen tisztelet és becsület.

Titkon a Boszporus népét falaimba beküldted,
és a szövetséget megszeged, esküdet is.
Jaj nekem! Én férjem mért kérte a fegyvered egykor:
lám, ellenség lőn özvegye ellen utóbb!
Mért adatott uralom, mért jut férjemnek az ország,
hogyha csupán barbár fegyvere szerzi meg azt.
Cselben járatlan, nem sejteti ő a jövődöt,
s hitt török ármánynak, — Jaj, ki-ki óvja magát!
Mért kellett törököt látnunk minékünk, magyaroknak,
hogy szeretett földünk megtapodá e gonosz.
Mind e dicső földek rabló idegenre jutottak,
és a gonosz vendég ős javainkba beült...

Szólt, ki az ajtónál őrség fejedelmi lakomban,
és a küszöbnél áll, éberén őrizi azt:
— Reszket a fal, mert jön, mert már hadad ült a falakra:
ellenem ez lesz, bár nem hihetém sohasem...
Több szolgát menetek — tán megcsal ez egynek a híre,
s meghagyom én, lássák, mennyiben áll a dolog.
És a küszöbről ők futvást kisetni se mertek,
és szolgálni alig bússzivü asszonyukat.
Szerte a városban felhangzik a nép riadása —
dardonok ott lévén, Trója riadt fel ekép.
Felkapván gyerekét, félholtan a szánakodásra
méltó nő zokog és férje nyakába borul.
Sírnak a nagy gyerekek, jajgatnak ugyancsak a lányok,
szüzek a körmükkel tépdesik emleiket.
Székéből kiborult most majdnem egészen a város,
felcsap az ormokig is, felcsap a tornyaiig.

Már ifjak legelől, még ürge akiknek a lába,
hírrel ekép tartják szolgalegényeimet:
— Itt a kereszténység bősé ellene, bent van a várban,
nyisd meg a várpalotát, nyiss kaput, itt a török!
Ő, te királyasszony, szánjad meg erőnket — az ajtót
tárd ki, hiszen nem kél nélküled üdv minékünk. —
Sírtak a szolgák így s én hullani láttam a könnyük,
rossz hírmondóul szólni egy sem akart.
Végre a szolgálóm nyögdelve kimondja: — Bizony már,
úrnom — így mondá — mind a falon török ül.
Bárha szavát hittem, mégis kitekintek a felső
ablakomon, melyen át látni Budát s utait.

Én nyomorult, láttam néped jeleit s lobogóit,
 és a fülembe legott trombitaszó recsegett.
 És bizony ott láttam, hágtak falaimra vitézid,
 bástyáim megülé itt meg amott a török.
 Már nem is eszméltem, bágyadtan alélt el a szívem.
 Mondják; eldőlttem, vértelen arculatom...
 Aztán fölsírtam: — Hadd jöjjenek ők, az urak, kik
 hozzád küldöttek, hadd tudom így, mi igaz.
 Majd ők megmondják, mit kell nekem itt cselekednem
 ily válságos időn, ily zavarok közepett.
 Ámde a háznépből megmondta tudója ügyüknek:
 — Rabja töröknek már mind az az úr, a vezér! —

Szertezilálva hajam, téptem dühödötten azonnal,
 orditozom s markom körmöli keblemet is.
 Szólottam: — Ha török főrend tipor ím jogaimba,
 már nem kell teveled nékem arany korona.
 Mert Magyarországnak fővárosa hogyha kezедben,
 meg nem is illethet engem az úr-nevezet!...
 Trójai népet ugyan nem csalta meg így a faló sem,
 melyben az ellenség jött s megölé Priamust:
 mint ahogy óvatlant, engem Szolimán csele ejt meg.
 Szebb diadalt teneked már ne is adjon az ég! ...
 Csalfa, e városomat, egy vigaszomat ne kívánjad!
 Éltemnél drágább jó Budavára nekem.
 Théba tiéd s Memfis, Uj-Róma s a messze Káiró,
 Szmirna, Damaszkusz meg Tyrus is ott a tiéd!
 Hát nem elég teneked, szolgál Kelet íme egészen?
 Tán a tiéd legyen így már ezután Nyugat is?
 Vagy Buda tetszik csak? Lám, vára akárcsak Athénben,
 Jól tudod, itt épült fenn, hegyorom tetején...
 Mit tehetek? Törököt nem verhetem én ki a házból,
 már a piac közepén állnak a bösz csapatok.
 Elmém üz, hogy gyors léptekkel a térre rohanjak
 és gyámolatlan, én verjem a vad sereget.
 Vagy ha netán kérés még hat te kemény kebeledre:
 kérve könyögök, légy könnyűszívű ma nekem.
 Hogyha miénk is volt Bulgária tája — tiéd ma,
 Szerbia, Bosznia is volt a miénk — ma tiéd.
 Pannoniát hagyd meg te nekem — be keserves egy ország!
 És e vidéken a főt: hagyja Budát seregéd!
 Méltó bért adnék így érdemeidnek örökre,
 súlyos ezüstöket és nagysokaságu aranyt.
 És ha kevés neked ez, még többet is adni ígérek:
 hű szolgálónőd leszek örökre magam. ...
 Én a nagy istenség s Mahomet próféta nevére
 és mindenre, mi szent vízen, a földön, egen,
 kérlek, hogy katonád elhagyja, el íme e várost
 és ne remegje e szív már sose fegyveredet!

(1714)

Buda gyarapodásáról

— Reviczky János Ferenc —

(1730.)

Itt van a főváros; volt róla elég a dicséret,
 hogyha helyéről szólt: Ez Buda hegy nyeregén.
Kurta dicséret s tán búsult is ezért a dicsőség
 s bús végzet behozá rája a nyeret, igát.
Mert miután Mátyás, ki Budája nevét fel az égig
 vitte, a földről tért mennyekbe, közibe,
majd kivette a vad zsarnok dühe hosszú időre
 székéből ami szent s mindet a köznapit is:
Már Leopoldusnak nyújtott Buda jobb csemetéket,
 új polgárt ő ad s ős jogot ormainak.
Jól vala így! Amidőn balsors jeleit kimeríté,
 Károly alatt, lám, mult fénye felé halad ő.

A Budára költözött Tudományegyetem megnyitó ünnepségére 1780. júniusában

— Hannulik János (1740–1816) —

Mindig a mások isteneit s latin
vagy hellen ormok phoebusi templomát
 daloljam-é a lantomon s ne
 szóljak ezért honi várainkról?

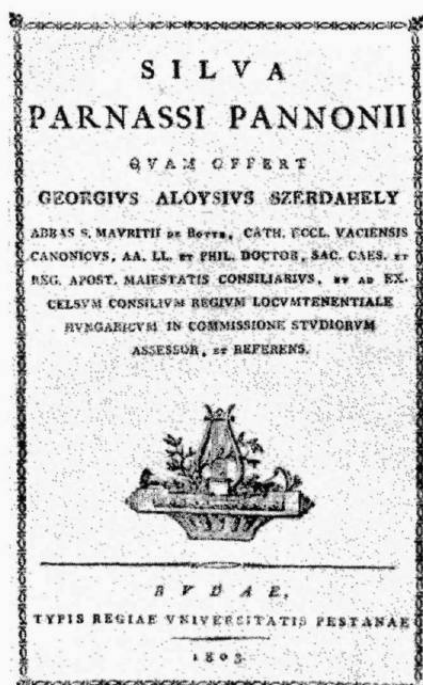
Nem is kívánja lelkem a távoli
Múzsákat immár: Szent patakot nyitott
 a földből itt is, ütve kérgét,
 Már Pegazus dobogó patája.

Zajongva kelt fel már a kívánt nap ím,
magasra nyújtja lángkoszorús fejét,
 ragyogva, fényben égve arca,
 rákacagott Budavár hegyére.

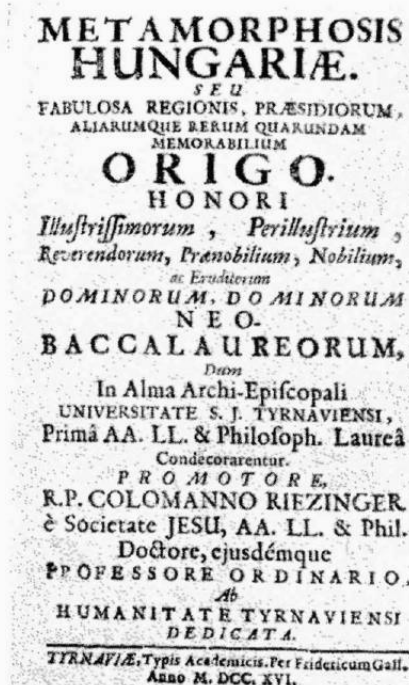
Arany Napisten fellegeket se tűr,
tetsző mosollyal lángol, amint soha,
 lenéz Teréziának ékes,
 szép palotáiban ünnepére.

Emeld fel, ó hát, büszke fejed, Buda,
a csillagokkal fényes egek felé;
 mert nem kicsinyke lőn a tisztség,
 mit ma Teréza tetéz terád és

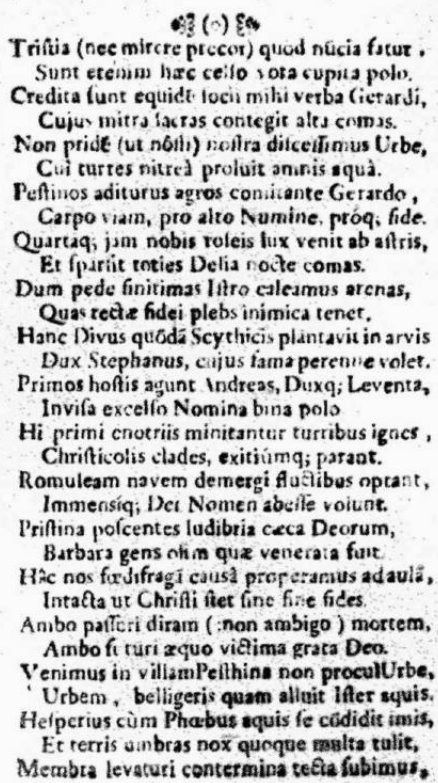
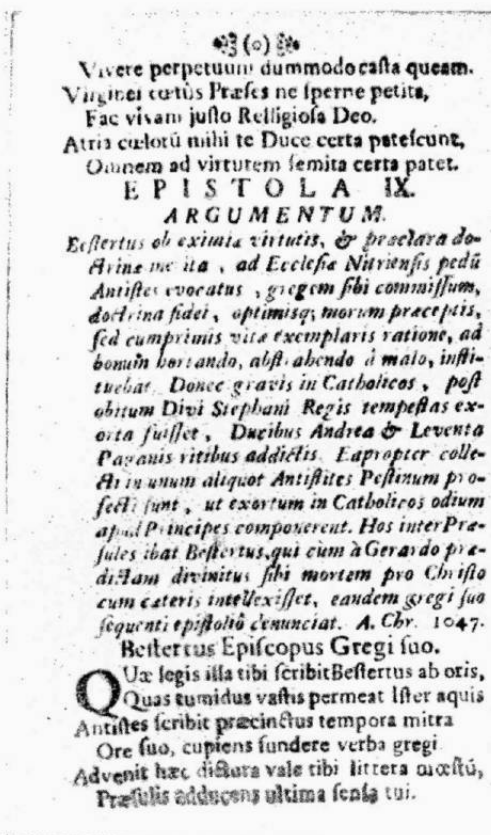
méltán. Tudósság nagyszerű anyja ő
s vendéglője. Áldozatos kezű:
 arannyal és jogokkal áldott
 s dús jövedelmeket ad neked most.

Szerdahelyi Gy. A. verseskötetének címlapja

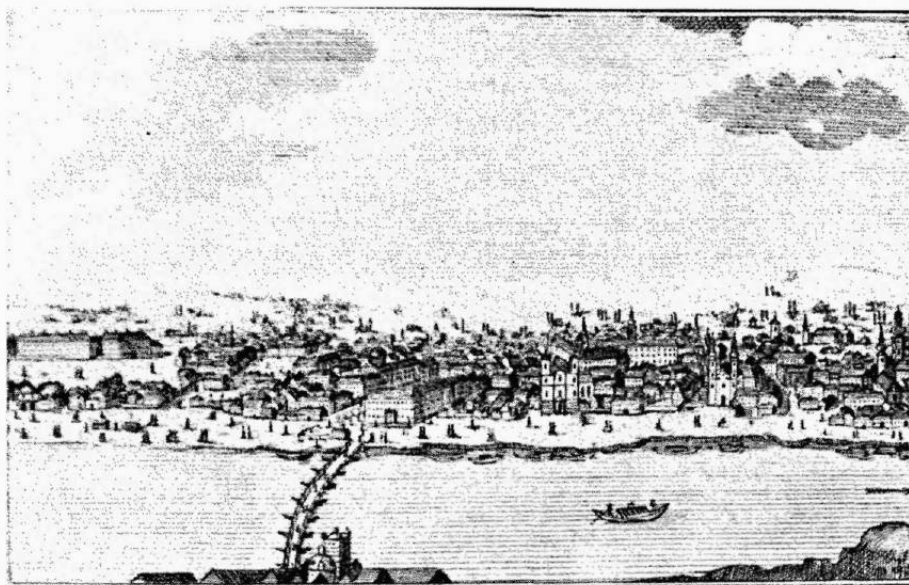
Schez P. könyvének címlapja

Csernovics F.: Epistolae heroum ac heroidum c. mű IX. levele

Buda 1780 körül. Rézmetszet Windisch: Geographie d. Königreichs Ungarn
1780-ban megjelent műből

A pesti dunapart a 18. sz. végén

Főváros, egykor vissza a honfivér
váltott, a sorsnak tornyaid intsenek:
 marcangoló, gonosz török mit
 s Szíria kardvasa dúlt terajta,

mert most tetézve visszanyeré öled.
Thessáliának hajdani szép hada,
 hozzád vonult egész csapatja,
 elhanyagolva görög vidéket.

A régi széket megveti, ajtait,
a szent hegyoromot és ama berkeket,
 arany- s ajándokokkal ékest
 mert Buda föbb valamint a Pindus.

Itt szent királyok termeiben, mely a
török vezérnek szinte becsült vála,
 Phoebusra esküvő csapat, gyűlt
 megtelepült, soha el se hagyja

már Gréciáért. Innen alátekint
közel Dunára: bárka libeg sok ott,
 lenéz a városokra és a
 dús kikötőire, nagy hajókkal.

Boldog e várhegy! Felszabadulva bőszt,
vad Boszporusnak járma alól, török
 bilincs közül, különb jövőre,
 szebbre vezérli már Teréza.

Ó, boldogabb mint Phrygia városa
s görög Mykéné, melynek erős falát
 midőn a támadók ledönték,
 rontva maradt, heverőben immár.

Véres tetőkön ámde te tornyozott
fejed kinyújtod és a királyi ház
 felékesül megint — Apolló.
 székhelye, háza lehetne méltán.

Ezután tizenegy szakaszban magasztalja az országos főméltóságokat, utoljára Ürményit,
a Ratio educationis tanügyi reformjának egyik szerzőjét, majd így folytatja:

S tudásnak égi istene mind örül:
Pallas porondján jóeszű ifjakat
 tanít csatázni és e módon
 gondba keverni magát haszonnal.

Mihelyt az első szót kigagyogja a
fiú, a mester híven ül oldalán
 s polgára mig leszen jövőnek,
 zsenge, kis éveitől tanítja.

Pannóniában jönnek ekép tudós
korok, sötétlő köd soha nem takar:
 ezért örök, nagy oszlopokra
 följegyeződik e nap hazánkban.

* * *

És felragyog már fellegi ormokig
új pompaságnak friss jele, égre tör
 e hegytetőn, magas Budában
 s Trézia érdemeit sohajtja

atyák seregje, Pindaros énekét
harsogva Múzsák, szép szavuk árja reng,
 az anyjukat köszöntve. Nos, hát
 tedd le, ne bántsđ idegét a lantnak,

Múzsám, de frissen állj be, csodáld te is
e pompa fényét, phoebusi nagyszerűt
 ez épületben és a drága
 ajtain írd unokáknak ezt fel,

hog्य olvasandják: Búda tudós hegyén
álljon s ragyogjon, hol java Végzetek
 és Ausztriának istensége
 nyughelyet adtak, Athéne, néked! —

Majd véd a sziklát, véd be vasaddal a
százszor szerette Trézia szent nevét,
 hog्य álljon ott, ki tette azt, hog्य
 jönnek arany korok — él a Múzsa.

Buda éjszakai lámpavilágítása

— Szerdahelyi György (1740—1808) —

Árgusnak szeme ez? Vagy csillaga tán az egeknek?
 Nappallá mi tévé itten az éjji homályt?
Árgusnak szeme nem s nem csillaga itt ez az égnek:
 árgusi szem páván, csillag az ég tetején.
Csillagot elföd az éj, de világa ragyog Budavárnak;
 nap se tehette meg ezt s megteszi, íme Budám.
Ó, Buda! Már mihez is mérhetlek ekép dalaimban?
 Rólad ez ének zeng, éj s napon át ragyogól

A theológia tanáraihoz midőn az egyetem elköltözött Budáról

— Szerdahelyi György —

Küld a parancs, mi megyünk: Vár rátok a vára Pozsonynak,
 szétszóródik a ház — Pestre megyünk mi magunk.
Ott, hol az országnak szentelt koronája helyezve,
 laktok majd ezután: kell theologia ott.
Nagy palotánk vár itt már minket ölébe vidáman,
 ott, hol igazságát Astraea bölcsen adó.
József uralma alatt, gyarapodjon Athéne uralma
 s mind Magyarországot lepje egészen is el!

Buda város majorjára

— Szerdahelyi György —

Itt, ahol is Niczkyt látod nyugovóra derülni,
volt Korvin Mátyás kertje a hajdanidőn;
Korvint és kertjét hirdette a könyv s a beszéd, sok,
Niczky ligetjére néz Buda fentről alá.
Szobraival, fénnel pompás vala az, fejedelmi:
ezt izlés meg a csin díszíti fel nemesen.
Niczky ugyan kisebb nálad, te, királyok oromja,
mégis a kertednél szebb ez a kert, az övé.
Nála a mesterség és természet frigyessülnek:
természet dolgán s mesteri műre tudós.

Mátyás király könyvtára

— Szerdahelyi György —

Kérdezel, ó Gallus! Bárcsak sose kellene szólnom!
Szívemen oly keserű bút nevelők szavaid.
Itt, ahol im állunk, állt hajdan a híres urunknak,
Korvin Mátyásnak könyvpalotája. Ma is
állana bár csak még, s laknák is a szenthegyi Múzsák,
ellenségükké vajha ne lenne török!
Híre kövek s ez a hely: maradéka elég maradott fenn,
házából e romok, ennyi jutott mireánk.
Ó, te tudós jövevény, ejts könnyet e helyre sohajtva,
s méltó átokkal sujts a törökre utóbb!

Az angolok győzelméről 1798-ban, a Nilus torkolatánál

— Szerdahelyi György —

Terjed a hír s hiszem én, hogy győztek a brittek a harcon,
elhiszed ezt magad is, ám tagadod, tagadod.
Rajta, tagadd csak hát, hogy verve a vízen a frankok:
mind tagadásod csak pusztá valót igazol.
Megmondom kereken: A ti dolgotok ezt letagadni,
mert nektek fáj, hogy vesztesek ők, s ez igaz.

A budai hévizekről

— Szerdahelyi György —

— Mondd, melyik istenség gyújtott tüzet itt e vizekben? —
Kérdezed ezt, mire én válaszolom teneked:
Hajdan a legszebbik vizitündér volt Buda és e
hegynek alatta megült s itt csobogatta hideg
forrását, melyből hévíz-feredő azután lett.
Látta a lányt Vulkán s hőbb szerelemre hevült
mint amidőn Vénust meglátta, megérzi először...
És feleségévé tette... De hagyjuk el ezt! —
Emlékeznek a bérc rá s emlékeznek a Múzsák,
Atyja, a vén Duna is s anyja, ki Pannonia.
Felhevül így a najád és megmaradott a patakja,
gyógyító vizeket nyújt Buda ott ezután.
Nézzed az állandó forrást, Gellért-hegye ormát:
s hinned kell, hogy e helyt isteni lény lakozik.
Tűz hatol át a vizen, tűz s víz egyesülve morajlik
itt egyetértésben, szikla kövében a hév
bent munkál; forrong is a bércek üregje.
S azt dehogy is hidd, hogy nem terem itten a föld!
Itt ugyanis — be csodás! — megvetve merészen a lángot,
zöldül a fű, venyigék bujnak a főtt kavicsok
közt ki buján, gőzös legelő virul itt — s a vizekben
rejtezik oly nagy erő: Phoebus, ilyent csak az ad.

Léggömb a budai mezőn

— Szerdahelyi György —

Szárnyal a Hír, szórván két kézzel a röplapokat szét
s hős Budavár, szaporán tér mezeidre kihív.
Fuss, Buda népe, hamar, Pest polgársága, szaladj hát!
Most a szabad téren, látod-e, nagy csoda vár.
Ő (a nevét-hírét tudjátok!) adandja csudáit,
csak hogy előbb mégis pénzt tegyetek le, az ám! --
Két város kitolong, felgyűlik a pénz, de halommal,
fegyveresek rendet tartanak arra körül.
Várazozunk. Az idő múlik. Jön az alkony. Előre,
nagy férfi! S gömböd hajtsd a magasba tehát!
Ő pedig izzadozik, sürgetve a társait egyre,
nem mozdul mégsem földi helyéből a gömb.
Hej, fecsegő ember! Vakká tesz a kapzsi haszonvágy!
Pénzért árulnád ostobaságodat is?
Vissza a pénzünket! Bezsebelted, Agirrhios, úgye!
És örökös szégyen verje ezért a neved! —
Hogy te övé volnál — bezzeg sose hitte Minerva:
hisz sohasem látott és nem is ismer ekép!

Buda jövődő nagyságáról

— Horváth Mihály —

(1785.)

Már Buda fölségén ismét megtér a dicsőség
és ország feje úgy lesz, valamint vala rég.
Isteni Trézia szab rendet: s palotája felépül,
méltó félisten s Pannoniánk nevihez.
Majd József császár gondjára emelnek először
országnak házat s ott az atyák, a Tanács.
S mely hadirendnek fő-törvényt tesz, emitt a parancshely,
s országnak kincsét őrizi itt Kamara.
Sőt az Igazság és bírószerk temploma épül:
isteni kegyből ezt adja Budán a király.
Már haladásodhoz, vajjon, Buda, még mit is óhajtsz?
Nemde, királyoknak székhelye lenni kívánsz?
Jól hiszem-é? Az idő ezt is meg hozza Budának?
Jól hiszem: ujra király székhelye lészen is ez!

A pomázi viziút

— Gesellius —

(1790)

(Részlet.)

... a híd már mögöttünk,
hová oly elbűvölt szemmel tekintünk,
s mely Pesttel köti össze a büszkébb Budát.

A nyögdelő hídon most csörömpöl által
villogó fegyverrel, zordon pillantással
a legbékésb háború kísérete ...

De a sajka...

mind messzebb suhanva haladt egyenest:
Ott templomok, Múzsá- s kereskedő-házak
(mind ezek még sok nagy jobbításra várnak):
mögöttük a tudós, a kalmári Pest.

És hogyha áttekintünk a túlsó partra,
hajókkal versengve elúszik a sajka
Budának Vizivárosa előtt,
mely célszerű lankával ér a Dunáig,
és mostan tornyokkal, házakkal tarkálk,
s láttatja e várost mint kikötőt.

Fölötte Budának áll fenséges vára
szikláin, s úgy látjuk ma szinte hogy táncra
perdül e neptuni szép ünnepen.
De ó jaj, a törökkel annyi viszályok
dúlván, palotái mind csak pusztaságok.
Az aranyos multba mereng el szemem:

Midőn első Lajosé volt itt a kormány,
és Zsigmond uralkodott szívesen ormán,
s vitézül és bölcsen Corvin itt tartá
udvarát, mely Európában a legelső,
bölcséssel bölcselő, szépekkel enyelgő,
s a vitézek ámulva néztek csak — rá.

Bár királyn fénylik még ott palotája,
hiányzik a fönség, házat aki szállja,
de annál bővebben él a palotán,
a király félelmetes székhelyén számos
ügyintéző udvari fő-fő tanácsos,
akik között Brunswickom már is talán

az egyik legfőbb hivatal terhét hordja...

Ha visszább tekintek, mily házakat látok:
ott laknak a keresztény zsidók: a rácok,
külön városban, amely ott csinosabb
módjával sorjázik a hegynek alatta,
mely fönnen ugyanazt a nevet hordja,
mely szívemnek leges-legmagasztosabb.

De ellibben mind ez a városi pompa
most inogva, mint hogyha ittasult volna,
mégis szemem megakad egy keveset
a Vizivárosban, e derűs vidéken,
látom a számos, hosszú ház egyikében,
hogy törökök imáznak: ott egy mecset.

Míg ott hegy szőlő-koszorúzza gerincén
ama tisztes építmény egykor keresztény
éneklő ájtatosok helye volt s most
előítélet-mentes uralkodónknak
parancsolatára szolgál harcosoknak,
e rend az államnak, sajnos, ma hasznosb.

Ott egészségünket gyógyító források
fakadnak nyájasan, gőzölgő hullámok
nemesbitik silányabb vizű Dunát,
mely hidegen, gőgösen fogadja őket,
a forraló gyönyörrel megpörkölöket.
Most értük el éppen az új Ó-Budát:

A városok zsarnoka, Rómának sarja,
hajdan légióval ezt kicsikarja,
kik világot nyomtak el fegyver alatt.
Most szinte egyéb se, csak egy halom bódé...
a... zsidóké...

Szép épület épült itt tükrös víz mellé,
hol hernyóknak fonalát fonják selyemmé,
s ez hölgyeknek ékessége lesz így...

Pest századéves ünnepére

— Schedius Lajos —

Ha jóságos természet adja nyájas
ajándékát, amelynek dús ölén
kényelmes kunyhók emelkednek békén,
szelíden boldog emberek nyugodt
tanyául — ha béke-pálmák árnya
minden vihartól óvja örömet;
a bőségnek varázsa lassan terjedez:
Kit illet ott az érdem-koszoru?

De város, mely önnön magát teremté,
mely káoszából küzdötte fel magát;
balsors gyakran fenyíti — hajlik, mégse tört meg;
bátor s erős, mindenkor rendületlen;
állhatatos, legyőzött minden gátat,
mely fentebb céljai elé meredt.
Kívívta nagyságát sors és természet ellen:
Nem tisztos-é, nem-é nagy érdeme?

Igy küzde Pest, a dicső Magyarország
legfényesebbik, drága városa,
ön-erejében bízva, nem irígyli
szerencsésebb nő-testvérét, Budát.
Futó, sívár homokból felvergődőde,
emberi tett nagy emlékműve ő,
s bizonyosság arra már egy század óta:
„Homokra épült, mégsem omlik el!”

A természet rossz szándékú parancsa
eloldá nemde a bős elemet,
s mint mielőtt lőn a teremtes első napja,
nem romlás, szörnyű pusztulás közelg?
Barbár hordáknak álnoksága nem
tiport-e el sok jámbor csapatot?
S gyakran nem a hon ön-fiainak dühe
Korán letörte zsendült bimbáját?

De lásd! A rombolás bős árja közt,
sívár romokból óriás erő
új létre hozta s pompás virágzásra
a büszke Pestet főnixként megint!
Nemes tusával szerzett érdem ez!
Hajdan Lipót javallón int felé,
s legszebb bérül hagyott *polgári szabadságot*.
Ezért hálás most késő unoka.

Az érdemnek elismerésén gyúlvá
teremt szorgos polgári tetterő,
nadas mocsár, varangy-fészek helyén emelt
sok nyájas házat, fényes palotát;
tisztá érzékkel élvezvén a létet,
varázsolá a szél-sodort fővenyt
termékeny, zöld mezőkké, szüntelen javára
munkálva és a hon dicsőségén.

Szorgalma távol népekkel teremt
jótékony kapcsot: talizmán gyanánt
az ország erkölcsét szebbíti ez, tudást
terjeszt, derűs jólétet és vagyont.
Itt Themis is építi templomát,
a búsaknak oltalmul, vigaszul,
A Múzsák is szentélyükké avatták, melybe
a tudvágyó ifjú zarándokol.

El ne szikkadjon szárny-adó erőtök,
mely szerencsét s tetszést mindig kívív!
De csak erkölccsel és polgár-erénnyel együtt
virulhat újjá sarjakok java.
Mit létrehoz erő, ész és becsület,
remek tökéletességgé virul.
Gyümölcsöt szed s áld késő unokátok,
A halhatatlan pálma tietek!

A budai tüzvész 1810. szeptember 5-én

— Schildbach —

Könnye viszonságnak kivirítja szerencse virágát,
Öntözi jótéttel, napsugarazza a gond.
Kornyadozó szőlő míg issza mohón a hanyatló
Nyár könnyét, kivirul dúsan a drága gerezd.
Hadd hervassza a nyár heve ím az aszott levelet, mert
Érik az őszi ködön már a gyümölcs remeke.
Kék, vöröses, zöldszínű: szőlő-mivesek nyeresége,
Munka, verejtéknek bére, jutalma, remény.

Lásd, hordóért megy bognárhoz amott a Tabánba,
 Gonddal a jó mustból benne kezelje borát.
 Most igyekezz, bognár, illeszd hamar egybe a dongát,
 Hordó meg szaporulj: így a szeszes folyadék
 Cseppje se vesszék el! Munkára, ti fürge legények,
 Rakjatok abroncsot dongafa öble fölé,
 Nótával s vigadón kalapálva erősen, amíglen
 Kész lesz a századig hordaja, és a dugasz.
 Dús lesz a béretek is, szorgos munkát ahogy illet;
 Jertek, igyunk, azután gyors ütemet kalapálj!
 [A kádárok karéneke következik. Majd:]

Készen a hordó már tetejestül, egész fedelestül,
 Ámde likacskáin bor szesze párolog el:
 Így ki ha égetjük, tűzzel belül edzzük a fáját,
 Óvni rohadtságtól, nem lepi moh s a penész.
 Fogjad a forgácsot, dongán gyalulás maradékát,
 Hordó öblibe vedd s gyujtsad alája a ként!

Óvd a tüzet, te fiú, hordóba ne kapjon a lángja,
 Mert hamuvá lészen, elvesz a munka s a bér!
 Nézd! Zivatar közeleg, hullám kel, erős, a Dunában;
 Hívj, ha netán szükség — rajta, figyelj, te fiú!
 Fürge legények, nos, végezzük a másikat is most!
 Sok lesz a munkánk még, mígnem a nap lemegyen.

A bognárok kara:

Munkánál dalolunk, kacagunk, így ni!
 Ez bért ad, étünk s álmunk édesíti.
 A lusta szegényül, és unatkozó;
 Ki dolgozni szeret, nem lesz naplopó.
 Használ a világnak, mivének örül,
 Éptestű, derűs, sosincs pénztelenül.
 Hát vígan munkára és dalra, így ni!
 A munka étünk és álmunk édesíti.

Mily sűrű füst? — Az inas netalán — ?
 Boldogtalan! Hiszen magásra csap
 A láng! — Belékapott a halmozott
 Dongákba. Fel, legények! Hagyd a munkát
 És olt! — A szélfuvás égő forgácsot
 Hord már a szomszéd háztetőre: tűz
 Mindenfelé. — Boldogtalan!
 Mit tévél? — Halljátok? A vészharang
 Kong rémesen — a dob zengőn pereg.

[Karének.]

Hol szegény vincellér kicsiny kunyhóját
 Száraz zsindegy fedi, szörnyen terjed a tűz
 Mindenfelé. A sűrű füst betölti
 A szűk utcákat. Mint tarlott mezőn
 Fűszálról szálra száguld tűzfolyó át,
 Tetőről úgy tetőre hág a láng itt.
 Dél-délnyugat felől még ellenünkre
 Heves szél fú. A füst s a láng jajongó
 Gyermekeket, ott gyöngye aggokat
 Riasztva hajt a hegynek oldalára.

Ott a közel szőlőhegyről elszántan
 Vincellérek rohannak a parázsba,
 Szerény motyójukat cipelni templom
 Boltozatába, óvni a Megváltó
 Oltáránál: ez beteg asszonyát
 Az ősz atyját hordozza; mások azt, mit
 Első riadtukban kezükbe kaptak
 A láng s a füst között. Hiába, már a
 Tetőre ér a tűz, a láng lobogva
 Mohó nyelvével csap fel a toronyba,
 És már is égve hull alá az orma.
 Ott valaki a sziklapince mélyén
 Menti inséges holmiját s halálos
 Félelmében feláldozza javát: a
 Borát a tűznek — enyhüljön meg, ó de
 Hiába! Kérlelhetlen, telhetetlen,
 S dühödtebb minden újabb áldozatra;
 Hevével tör pincébe, boltozatba,
 Emészte, mi nem állhat ellene.

[Karének.]

Ember-barátok futnak mindenünnen,
 Hogy nyujtsanak segínyt testvéreiknek.
 Husz csőből fröccsennek már víz-sugárok.
 Gátlásuk csak még jobban megvadítja
 A legszörnyűbb elem dühét. Vihar kel,
 Tombol, szövetség-társává szegődik,
 Ujult rohammal zudul fel s a lángok
 Haragját új prédára ostorozza.
 Itt fellobbannak már a fából épült
 Dus éleskamrák, gabna, széna, liszt
 S a szalma — pompás lakma lesz a szörnynek,
 Mely mindig éhes, felfal egy világot.
 A tűz amott a Várhegynek fűvét
 Megperzselé, a láng mohón nyeli s már
 A várfalakra csap, talán be is tör,
 féltő; de rája száz vödörből ömlik
 Halálos ellensége: víz — s leküzdí
 A lángokat, amelyekhez elérhet,
 De véle vész a győztes nedv a füstben...

[Katonák kara. Majd: Megjelenik lóháton József nádor. Egy tiszt éneke. A nádor megment
 egy gyermeket. Azután:]

Mint kité a villám ér, átizzik im erre a hadfik
 Leke, vitéz lesz mind, nem remegőn a veszélyt
 Bátran a lángba rohan, hogy megmenten az omladozó ház
 És a parázs közül gyermeket és öreget,
 Féltéget és beteget: némelybe a láng kap,
 Mást meg a füst fojt meg, többet elér a halál.
 Férfiak! Így hősként szent lelkesedés a veszéstek;
 Halni hazáért volt célotok — ime, betelt.
 Menteni mit sikerült, az szebb diadal, hadi zsákmány,
 Mintha csatát nyervén, ágyukat ejtettek el.
 Rajta, vitézek, még, mert terjed a tűz iszonyuan,
 Házzal házzal szalad, gyul ki tetőre tető.

Hajh! a hajókra csapott, rakományuk a szalma, a termény,
 Hamvadozó szekerek, nád pocsolyákban enyész.
 Fuss a hajóhídon át, és mentsed, amit lehető még!
 Jaj, de a rontó láng azt is eléri hamar!
 Már is a hidlábat rombolja dühöngve a parton,
 Ott kikötőjéről titkon elold egy uszályt
 Égve hajózik alább, laza szalmazsupok lobogása
 Fel magasan tüzelő. — Vond fel a horgonyokat!
 Nyissatok átmenetelt, ki ne gyuljon a hidi hajó-sor,
 mert az iker-várost, Pestet eléri e vész...
 [Esdeklő karének. Az Ország Védő Szelleme fellép. Majd.:]
 Megmentve a hid, megnyugszik a lég már,
 Barlangba záródott, a szél is csendes.
 Fel hát! Kettőztessétek most erőtök!
 Fojtsátok újabb viz-sugárba bátran
 A fáradt lángot, rablással betelt im!...

[Ismét karének és az Ország Védő Szelleme. Végezetül József nádor és Ferenc császár éltetése.]

A rómaiak szelleméhez

[midőn a Hétszemélyes Tábla ítéletet hozott a Martinovics perben]

— Bacsányi János —

Nem kell hinnenek azt, hogy szebb vala régi bukástok,
 Vesztünkénél nem volt a tietek se dicsőbb:
*Három férfi*u ment Rómára dühöngve gyilokkal,
Hét a személy, aki most rontani jött a magyart.
 (1795.)

Idegen szavak, mitológiai és kevésbé ismert nevek magyarázata

<i>Adonis</i>	Görög mitológiai alak. Csodás szépségű ifjú
<i>Agyrta</i>	(Agyrrhius) Aristophanesnél is szereplő közpénzek sikkasztója. A gyűléseken való részvételi díjat felemelte.
<i>Amalthea</i>	Mitológiai kecske, aki Jupitert szoptatta, szarva → bőségszarv
<i>Apollo</i>	A fény, nap, költészet, művészet istene
<i>Argus</i>	100 szemű mitológiai alak. Szemeivel Héra a pávát díszíszítette fel.
<i>Athene</i>	A bölcsesség istennője
<i>Attika</i>	A régi Görögország legnevezetesebb vidéke, melyben Athén is volt
<i>Bacchus</i>	A római boristen
<i>Bellona</i>	A római hadistennő
<i>Brontes</i>	Az egyik cyclops (egyszemű óriás), Zeusz kovácslegénye. Nagy mester az építészetben
<i>Brunszvik</i>	Előkelő főúri család, Beethoven barátai. B. József országbíró volt
<i>Chloris</i>	A tavasz görög istennője
<i>Cseklész</i>	Község, szerzetesiskolája a természettudományos oktatásáról volt nevezetes.
<i>Daphnis</i>	Mitológiai pásztorfiú. A múzsák kegyeltje. A pásztori költészet állandó alakja.
<i>deista</i>	A 18. században haladó filozófiai felfogás híve. A deizmus képviselői gyakran burkolt ateisták voltak, szerintük isten a világ személytelen ősoka, de a világot a természet törvényei irányítják.
<i>despota</i>	<i>zsarnok</i>
<i>batália</i>	(bataille) = csata
<i>bonifikáció</i>	jóváírás
<i>Colbert</i>	(1619–1683) XIV. Lajos francia király pénzügyminisztere, híres közigazdász
<i>Diana</i>	Apollo testvére. A hold, vadászat, szűziesség istennője
<i>Dubica</i>	boszniai város. Laudon tábornok 1788-ban foglalta el a törököktől.
<i>echo</i>	viszhang
<i>Elis</i>	e helyen Elysiom – a holtak országa – paradicsom
<i>etnikus</i>	A 18. sz.-ban filozófus, aki szerint az erkölcsi normák függetlenek a vallástól
<i>Eucharisticon</i>	köszönő vers
<i>examina</i>	vizsgálat
<i>Fasti</i>	A római naptár neve. Ovidius római költő az ünnepek történetéről szóló mitológiai művének adta ezt a címet.
<i>Fatum</i>	sors, sorsisten
<i>Flora</i>	A tavasznak, virágoknak római istennője
<i>Fortuna</i>	szerencse. A szerencse istennője
<i>Gadis</i>	híres kereskedő város a római birodalomban, a mostani Spanyolország területén (Ma Cadix)
<i>Glida, gléda</i>	katonai sor
<i>Hecc</i>	Igy nevezték Pesten az állatviadokat. A 18. században a Kerepesi úton és a mai bazilika helyén volt.
<i>Helikon</i>	Görögországi hegység. A múzsák lakhelyének tekintették.
<i>hidra-hydra</i>	tengeri szörnyeteg, ha egyik fejét levágták, kettő nőtt helyébe. Heracles győzte le.
<i>Hunna nimfa</i>	A költő által alkotott, Magyarországot (Hunnia) jelképező nemtő
<i>Ilioneum</i>	Trója

<i>Illír, illyr</i>	A 18. században így nevezték a magyarországi délszlávokat, a római Illyria tartomány után (Dalmácia és Horvát o. helyén)
<i>illuminátus</i>	latinul felvilágosodott
<i>insula</i>	sziget latinul
<i>Ister</i>	Az Alduna neve latinul
<i>janitor</i>	kisebb bírósági tisztviselő (szó szerint: ajtónálló)
<i>Jason</i>	Az argonauták vezére, aki a kolchisi királytól Medea királyleány varázslói segítségével megszerezte az aranygyapjút és Medeával együtt megszökik vele. Medeát utóbb nőül veszi, de később elhagyja.
<i>Jupiter</i>	A római istenek feje
<i>Justitia</i>	Az igazság istennője
<i>kádi</i>	török bíró
<i>kankó</i>	dolmány
<i>Kartigám</i>	Buda visszavívásáról szóló regény hősnője. Magyarra ford. Mészáros I.
<i>kellner</i>	pincér németül
<i>kilenc szűz</i>	a művészeteket képviselő kilenc múza
<i>kontentálni</i>	kielégíteni
<i>Krimia</i>	A krónikások nyomán tévesen a magyarok őshazájának tulajdonították (Meotis)
<i>Kriván</i>	2496 m magas csúcs a Magas-Tátrában
<i>Leander</i>	Mondabeli ifjú, ki minden éjjel átúszta a tengerszorost, hogy kedvesével találkozzon — egy viharos éjjel a habokban lelte halálát
<i>Lyaeus</i>	boristen
<i>majoris ab ollae</i>	nagyobb fazékból
<i>Marathon</i>	Miltiades vezetésével itt arattak győzelmet a görögök a perzsákon. I. e. 490.
<i>Mars</i>	római hadisten
<i>Metamorphosis</i>	Átváltozás, Ovidius mitológiai költeményének címe
<i>Minerva</i>	A tudomány és bölcsesség római istennője
<i>muskatirok</i>	Kanócos puskával felszerelt gyalogosok
<i>naturalista</i>	A természet törvényeit a vallási dogmákkal szemben tisztelő filozófus
<i>Niczky Kristóf</i>	(1725–1787) A helytartótanács fő elnöke, kir. személynök és országbíró, II. József uralkodása idején
<i>Neptunus</i>	Római tengeri isten
<i>Océánus</i>	A világtenger megszemélyesítője
<i>Oedipus</i>	Mitológiai hős, többek között nevezetes tette volt a Spynx talányainak megfejtése
<i>Orpheus</i>	A görög mitológia híres lantosa
<i>obligáció</i>	kötelezvény
<i>ordre de batály</i>	hadirend
<i>rakia</i>	pálinka
<i>rebellis</i>	lázadó, zendülő
<i>Pan</i>	kecskelábú pásztoristen, a pásztorsíp feltalálója
<i>Palaemon</i>	Mitológiai hős (szó szerint birkózó)
<i>párkák</i>	a sors megszemélyesítői
<i>Persephone</i>	Demeter földistennő leánya, az alvilág urának, Hadesnek felesége, félévig az alvilágban tartózkodik, ezalatt a föld gyászba borul, tél van.
<i>Phlegeton</i>	alvilági tűzfolyam, amely a kárhozat színhelyét határolja (Vergilius)
<i>Pindaros</i>	Nagy görög lírikus, harci énekei híresei
<i>Pindus</i>	Hatalmas hegység Görögország északi részén
<i>Pluto</i>	Az alvilág római istene
<i>Pontus</i>	tenger görögül. (Kisázsiai tartománynak is neve.)
<i>Rondella</i>	Az első magyar színjátszótársulat színháza, amelyet egy kerek bástyatoronyban rendeztek be.
<i>sampányer butélia</i>	pezsgősüveg
<i>Sannazaro Jacopo</i>	1456–1531, humanista olasz költő
<i>satelles</i>	csatlós
<i>selegvárda</i>	szabad csapat

<i>Sicambra nimfa</i>	Aquincumot a középkorban Sicambriának nevezték. A nimfa a barokk költő által kreált budai nemtő
<i>specula</i>	ablak, messzelátó
<i>szatiszfacito</i>	elégtétel
<i>Szenc</i>	Pozsony m.-i nagyközség, szerzetesiskolájáról híres
<i>Sándor</i>	— Alexander macedon király az ókor legnagyobb hódítója
<i>Swieten</i>	Gerard van S. 1700—1772. A bécsi császári könyvtár igazgatója a birodalom egészségügyeinek vezetője, fia Gottfried van S. 1733—1803 a könyvtár igazgatója és az osztrák kulturális ügyek vezetője. Mindketten a felvilágosodás s a közművelődés emelése érdekében tevékenykedtek.
<i>Tantalus</i>	Görög mondabeli király, az istenek kedvence volt, de helyzetével visszaélt. Büntetése: éhség, szomjúság, félelem. Vizben áll, de ha lehajol, a víz elapad, a feje fölötti gyümölcsös ág elérhetetlen.
<i>tarpeji szikla</i>	Rómában a Capitolium nyugati oldalán. Innen taszították le a mélységbe a halálraitélteket.
<i>Thalia</i>	a színjáték műzsája
<i>Titus</i>	Kiváló működéséről nevezetes római császár
<i>palackás</i>	poloskás
<i>Pallas</i>	Athenének mellékneve
<i>szesszió</i>	ülés, gyűlés
<i>Themis</i>	a jogrend megiszemélyesítője
<i>Triton</i>	halfarkú, emberfejű, tengeri félisten
<i>tulmultuarius</i>	zendülő
<i>Venus</i>	a szépség és szerelem római istennője
<i>Verbőczy fiai</i>	jogászok (V. István jogi könyvének tanulói)
<i>Vulcanus</i>	a római tűzisten. Az ipar és a kovácsmesterség istene
<i>Werbung (verbunk)</i>	toborzó
<i>Zephyrus</i>	nyugati szél, amely Itáliának a tavaszt hozza.

HELY- ÉS NÉVMUTATÓ

a) Pest-budai és környéki helyek, épületek

Apród utca 50
Arany Sas fogadó 16

Barát utca 15
Bécsi kapu 22
Budafok 13

Cinkota 36
Császár fürdő 42
Csepel 8, 52
Csillagvizsgáló 52, 55
Csonka torony 8

Disznófő 52

Egyetem 19—26, 80—82
Egyetemi könyvtár 24, 83
Erzsébet apácák rendháza 42

Fehér Hajó fogadó 64
Fót 13

Gellérthegy 22, 26, 27, 31, 45, 49—52, 55, 63, 67

Hacker szála 43, 48
Hajóhid 18, 19, 37, 48, 50, 51, 85, 90
Hétszemélyes Tábla 17, 32, 85
Hetz (állatviadal arénája) 33
Hét Választó fogadó 36
Hévízek, budai 10—11, 71—73, 84, 86

Irgalmasok rendháza (budai) 42

Kiscell 35
Kuria 15, 32, 85, 90

Lipótváros 61

Margitsziget 61

Nagy Piac 37—38

Óbudai Selyemszövő Gyár 35, 86
Optica (mutatványos bódé) 48
Országház (a Várban) 32, 47, 85

Pálos kolostor 24

Pécel 13, 35

Pomáz 34

Promenade 34

Ráckeve 8, 52, 86, 87

Rácváros (Tabán) 35, 36, 43, 48, 61, 85

Rákos 10, 11, 27, 28—30, 37, 39, 40, 45, 51, 53, 77

Rokkantak Háza (Invalidus Kaszárnya, Gránátos

Kaszárnya) 28, 29, 30

Rózsadomb 35, 85

Soroksár 61

Szarvas tér 50

Színház (Komédia) 43, 48, 55

Tétény 12, 13

Trinitarius kolostor (Kiscell) 35

Újpesti sziget 35

Városháza 38

Városmajor 15, 39, 83

Várbeli királyi palota 44, 86

Várszínház 43 34

Víziváros 35, 36, 61, 85

Zrínyi fogadó 64

b) Személynevek

Adányi András 10, 76

Albert herceg, helytartó 16, 17

Alexandra Pavlovna 40—41

Alszeghy Zsolt 8

Ányos Pál 16, 18, 21, 24, 25

Aranyosrákosi Székely Sándor 10

Aspremont gr. 9

Attila 10, 13, 22, 73, 75

Avicenna 25

Ballagi Géza 47

Balogh Sándor 24

Barcsay Ábrahám 15, 16, 20, 22, 23, 29

- Baróti Szabó Dávid 16, 23, 51, 60
 Batsányi János 51, 59, 90
 Bél Mátyás 9, 23
 Béla, király. IV. 5, 16
 Berzsenyi Dániel 54—56
 Bessenyei György 26, 60
 Besztrík püspök 11
 Buda hún király 10, 13, 73—75
 Bucsánszky György 20

 Cornides Dániel 24
 Csanda Sándor 9
 Cserei Éva 13
 Csizi István 16
 Csokonai Vitéz Mihály 14, 25, 29, 33, 34, 41, 43
 Czinke Ferenc 25, 26, 43

 Dálnoki Veres Gerzson 7—8
 Dayka Gábor 49
 Debreczeni Márton 10
 Dugonics András 12—13, 21, 23, 24, 46

 Engels, Friedrich 22
 Escandelli Máté 11

 Faber Antal 32, 57—59
 Faludi Ferenc 17
 Fekete György, galántai 13, 38
 Fekete János, galántai 13, 57
 Ferenc, I. 49
 Fogarasi József 24
 Fülep Ferenc 13
 Földi János 24, 30, 40

 Gellért püspök 11
 Geréb László 9, 69—90
 Gesellius, Georg 34, 85—86
 Gvadányi József 14, 16, 30, 36—38, 46, 60
 Gyöngyösi István 12, 22

 Haliczky András 55
 Hannulik János 20—21, 29—30, 39, 41, 43, 80—82
 Hattyufy Dezső 15
 Hoblik Márton 64—66
 Horváth Ádám, Pálóczi 44—45
 Horváth János 55
 Horváth Mihály (18. sz.) 32, 85

 István I. király 17
 Izabella királyné 11, 77—79
 József II. 5, 6, 12, 31—32, 82, 85
 József nádor 40—42, 89

 Kazinczy Ferenc 47, 61, 62—64
 Kálmány Lajos 45
 Károly, III. 12 18, 28—29, 80

 Károly főherceg 30
 Kempelen Farkas 19
 Kisfaludy Károly 14, 62
 Kozocsa Sándor 8
 Kölcsey Ferenc 53
 Kreskay Imre 15, 26
 Kulcsár István 42, 43, 50

 Laczkovics János 57
 Lajos I. 5, 21, 30, 34, 53, 86
 Lajos II. 51
 Laudon tábornagy 30
 Lipót, I. 12, 56, 80, 87
 Lipót II. 49

 Makó Pál 20
 Mária Krisztina 16—17
 Mária Terézia 5, 13, 18, 29, 80—82, 85
 Martinelli, Domenico 28
 Martinovics Ignác 43, 49, 57
 Marx, Karl 22
 Mátyás király 5, 12—13, 14, 21, 22, 24, 28, 30, 31, 34, 43, 51, 53, 54, 80, 83, 86
 Mátyási József 32, 35, 36
 Mészáros Ignác 28
 Migazzi Kristóf 17
 Molnár János 16

 Nitsch, Karl Daniel 56
 Nitzky Kristóf 39, 83

 Orczy Lőrinc 14, 20, 22, 26, 29
 Österreicher József Manes dr. 11

 Pach Zsigmond Pál 9
 Pápay Sámuel 14
 Péró, Szegedinác 8
 Pintér Jenő 38
 Priester, Éva 9

 Raab István 11, 77—79
 Rácz Sámuel 24—25
 Ráday Gedeon 13
 Ráday Pál 13
 Rádlinger, Johann Nep. 47
 Rájni József 17
 Révai Miklós 14, 15, 16, 18, 43, 46
 Revitzky János Ferenc 12, 80
 Rudnyánszky József 12

 Sajnovics János 23
 Sándor István 63
 Sannazaro, Jacopo 14
 Schedius Lajos 35, 42, 55—56, 87
 Schetz Péter 10, 71—75

Schildbach 43, 87—90
Schoretits Mihály 24
Sebastianovits Ferenc 20
Stocker Lőrinc 11
Szablik István 39
Szalatnai Rezső 19
Széchényi Ferenc 43, 54
Széchenyi István 63
Szerb Antal 10
Szerdahelyi György Alajos 11, 20, 23, 25, 30, 38—39,
43, 82—84
Szemere Pál 43
Szentjóni Szabó László 57
Szentmarjay Ferenc 57
Szirmay Antal 45—46
Szolarcsek Sándor 57—58
Szónyi Benjámin 9

Teleki Sámuel 57
Tertina Mihály 30
Thaly Kálmán 7—9
Toldy Ferenc 51
Trenck Frigyes 47
Trencsényi-Waldapfel Imre 6, 12
Uza Pál 57
Vályi Nagy Ferenc 46
Várnai Sándor 15
Verseggy Ferenc 15, 18, 42, 42, 59, 62
Virág Benedek 23, 27, 40, 43, 49, 60
Vitkovics Mihály 50—55
Vörösmarty Mihály 10, 66—67
Waldapfel József 6, 20
Wellmann Imre 8
Werthes Ágoston 38

ПЕШТ И БУДА В СТИХОТВОРЕНИЯХ 18-ГО ВЕКА

Буда, когда-то цветущий город, после его освобождения в 1686 г. находился в развалинах. Но Буда и его город-брат Пешт на другом берегу реки Дуная, за сравнительно короткое время, в течении 18-го века снова развиты и постепенно стали торговым, научным, административным центром страны. В начале 19-го века два города на обеих берегах реки и литературный центр страны.

Данный очерк показывает отражение этого процесса в литературе.

С начала столетия — с периода борьбы куруцев за свободу — мы имеем больше всего памятников народного творчества. Из первой половины века сохранялась латинская эпика монашеских школ — метаморфоза — с ее искусственной митологией о происхождении города (Шез, Адани, Рааб).

Развитие города получает большой размах в период господства Марии Терезии и Иосифа II (1740—1790) и с этого времени и в нашей литературе больше материалов о жизни городов Пешт и Буда. Почти все важнейшие события истории города отражаются в стихотворениях на венгерском, латинском и немецком языках. Самые важные из них по отношению показа жизни городов Пешт и Буда — стихотворения Орци, Барчаи, Гвадани и Бенедика Вилага на венгерском, Дьердь Сердахели на латинском и Шедиуса, Шилдбаха и Гезеллия на немецком языках. Интересно, что тематика, тон на всех языках похож друг на друг. В эти времена часто бывало, что поэт писал свои стихи на нескольких языках в наверно читали, знали трудов других. Все писатели Венгрии с большой любовью, с восторгом пишут о городе. Буда — подобно Риму — в стихах эпохи обозначает и всю страну, является символом прошлых слав.

Памятники в стихах сохранили и такие события жизни города как перемещение в город государственных учреждений, университета, первые освещения улиц, появление громоотводов, спуск испытательных воздушных баллонов, уличные драки, развлечения знатных и простых людей. Но стихотворными памятниками сопровождалась и политические события, как заговор Мартиновича и его товарищей, сессия народного собрания в 1790 г., свадьба надора Иосифа и русской великой княгини Александры Павловны.

Опубликованные и цитированные стихотворения неоднородные по литературным и идеологическим отношениям. Настоящее развитие литературы начинается только в конце века и венгерская история этой эпохи насыщена противоречиями. В трудах одного писателя можем найти и положительные и отрицательные черты. Представители капиталистического прогресса сделают уступки по вопросам национальной независимости, а борцы национальной независимости проявляют нетерпение к другим гражданам по вопросам религии и национального происхождения.

Многие стихотворения и их авторы забывались со временем и по-этому с показом этих стихотворений мы не только хотим расширить знание истории столицы, но и обратить внимание на менее известных работников, направлений венгерской литературы.

PEST UND OFEN IN DER POESIE DES 18. JAHRHUNDERTS

Nach der Wiedereroberung von Ofen im Jahre 1686 blieb an der Stelle der einst blühenden Stadt nur mehr ein Trümmerhaufen. Innerhalb eines verhältnismässig kurzen Zeitraumes, während des 18. Jahrhunderts entwickelte sich wieder eine blühende Stadt — Buda, mit ihrer am anderen Ufer liegenden Schwesterstadt, Pest.

Stufenweise entwickelten sich die beiden Städte zum Mittelpunkt des Handels, des Wissens und der Verwaltung des ganzen Landes, — am Beginn des 19. Jahrhunderts auch zum Mittelpunkt der Literatur.

Dieser Aufsatz zeigt die Spiegelung dieses Werdeganges in der Literatur.

Vom Anfang des Jahrhunderts, von der Zeit der Freiheitskriege der Kurutzen, besitzen wir hauptsächlich Denkmäler aus der Volkspoesie. Von der ersten Hälfte des Jahrhunderts blieb die lateinische Epik — die Metamorphosen —, die künstliche Mythologie der Ordensschulen übrig, die die Entstehung der Städte erklärt. (Schez, Adányi, Raab).

Die Entwicklung von Pest und Ofen wird erst unter Maria Theresia und unter Joseph II. (1740—80. u. 1780—1790.) wirklich schwungvoll und erst seit dieser Zeit ist unsere Literatur reicher an Pest-Budaer Beziehungen. Fast über jedes wichtige Ereignis der Stadtgeschichte besitzen wir ungarische, lateinische und deutsche Gedichte. Vom Gesichtspunkt der Beschreibung von Pest-Buda aus sind die ungarischen Gedichte von Orczy, Barcsay, Gvadányi und B. Virág, die lateinischen von Szerdahelyi, die deutschen von Schedius, Schildbach, und Gesellius am bedeutendsten. Es ist interessant, dass die Thematik, die Tongebung der Gedichte in allen drei Sprachen ähnlich ist. Es kam zu dieser Zeit häufig vor, dass ein Dichter in mehreren Sprachen Gedichte verfasste und wir dürfen annehmen, dass sie gegenseitig ihre Werke kannten und lasen. Die ungarländischen Dichter schreiben alle mit grosser Liebe und Entzückung über die Stadt; Buda bedeutet — ähnlich wie Rom — in der zeitgenössischen Dichtung das ganze Land, es ist das Symbol der vergangenen Herrlichkeit.

Es erhielten sich poetische Erinnerungen an die kleineren und grösseren Ereignisse des Städtelebens; an die Versetzung der Hauptämter des Landes, der Universität nach der Stadt, die erste Strassenbeleuchtung, das Erscheinen der Blitzableiter, das Hinaufsteigenlassen der Versuchsballone, Strassenschlägereien, Unterhaltungen der Vornehmen und des Volkes. Aber auch die politischen Ereignisse wurden von Gedichten begleitet, wie z. B. die Martinovics-Verschwörung, der Reichstag von 1790, die Vermählung des Palatins Joseph mit der russischen Grossfürstin Alexandra Pawlowna usw.

Das mitgeteilte und das zitierte Versmaterial ist vom literarischen und vom ideologischen Gesichtspunkte aus gesehen von gemischtem Wert. Die wirkliche literarische Entwicklung begann erst am Ende der Periode und die ungarische Geschichte des Zeitalters ist mit Gegensätzen belastet. Wir finden inner halb der Werke eines einzelnen Dichters sowohl positive als auch negative Züge. Die Wortführer der kapitalistischen Entwicklung machen in den Fragen der nationalen Unabhängigkeit Konzessionen, die Vorkämpfer der nationalen Unabhängigkeit sind ungeduldig gegenüber den Andersgläubigen und den Landsleuten von anderer Nationalität.

Mehrere Verfasser sind gänzlich in Vergessenheit geraten, indem wir sie vorführen, möchten wir zur besseren Kenntnis der Geschichte unserer Hauptstadt verhelfen und gleichzeitig möchten wir die Aufmerksamkeit auf die weniger bekannten Schriftsteller und Tendenzen der ungarischen Literatur hinlenken.

Tartalommutató:

Bevezető	5
A kuruc háborúk	7
Pest-Buda a latin epikában	9
Verses megemlékezések a fővárossá fejlődő Pest-Budáról	12
Az egyetem Budára helyezése	19
A Magyar Hazafiúi Társaság és tagjai Pesten	26
A főváros katonai vonatkozásai	28
A városi élet ábrázolása II. József idejétől kezdve	31
A nemzeti mozgalom s pest-budai vonatkozású versirodalma	44
Martinovics társasága	57
Kazinczy Ferenc és pesti barátai	62
<i>Függelék</i> : Idegennyelvű versek Geréb László fordításában	69
Idegen szavak, mitológiai és kevésbé ismert nevek magyarázata	91
Hely- és névmutató	94
Orosz- és németnyelvű kivonat	97

OFFEN

